

GEOGRAFIJA NASELIJ

učno gradivo
nerecenzirano, samo za interno uporabo
pripravil: Vladimir Drozg

študijsko leto 2013/2014

OPREDELITEV POJMA NASELJE

Naselje je večplasten pojav, zato je njegova opredelitev zelo težavna. Je historična tvorba, kar pomeni, da je nastalo v davni preteklosti in se kasneje spreminjalo skladno s socialnimi in gospodarskimi razmerami. Ob tem so se spreminjale tudi morfološke značilnosti, ustroj naselja, gospodarska usmerjenost, socialne razmere. Naselje je socialni fenomen, upravna enota, gospodarska tvorba. Posledica tega je veliko definicij tega pojava.

(Namen definicije je opredeliti, izdvojiti pojav izmed množice podobnih oblik.)

1) Naselje kot fizična tvorba

Naselja so oblika poselitve (element poselitvenega sistema) in ena od grajenih struktur v pokrajini; (vse grajene strukture niso naselja!). Ostale oblike poselitve (ostale oblike grajenih struktur) so gradovi, sakralni objekti, infrastrukturni objekti in naprave, počitniške hiše, lovske in gozdarske kočje, proizvodni objekti (npr. rudniški objekti), mlinci, žage, športni objekti. Te oblike so lahko del naselij, lahko pa so samostojne "enote" v pokrajini. Za naselja kot grajene strukture so bistvene:

- množica stalno naseljenih objektov, namenjenih bivanju in zadovoljevanju drugih človekovih potreb
- skupne, javne odprte površine s socialnimi in simbolni elementi (vsebinami)

Naselje je pozidano območje, ki ga tvorijo javne površine ter objekti, namenjeni bivanju in zadovoljevanju drugih človekovih potreb. Ob takem pojmovanju, skupek samotnih kmetij ni naselje, ker ne gre za strnjeno zazidanost; objekti so preveč oddaljeni med seboj in ker ni javnih odprtih površin s (simbolnimi) elementi skupnosti. Tudi vojašnica ali skupina počitniških hiš ni naselje, ker ni stalno naseljeno. Vendar iz definicije ne izhaja kvantitativna meja med naseljem in posameznimi objekti, tudi javne odprte površine niso natančno definirane, lahko gre za izoblikovan osrednji prostor (trg), lahko pa je tak prostor samo nakazan (neizoblikovan). Omenjene kvantitativne meje ni mogoče določiti nasplošno, ker gre za pojav, ki je v kulturnogeografskih območjih različen.

Naselje kot fizična tvorba je rezultat vzpostavitvenih razmerij – predvsem socialnih in gospodarskih, v zgradbi mesta pa se odlikava tudi stopnja tehnološkega razvoja.

Obstajajo še druge (geografske) definicije naselja kot fizične tvorbe:

- naselje so hiše in njim pripadajoče zemljišče (po tej definicije je vojašnica naselje(!))
- naselje je skupina objektov, namenjenih bivanju
- Naselje je skupina objektov, ki je namenjena bivanju in zadovoljevanju drugih človekovih potreb.

2) Naselje kot socialna skupnost

Druga definicija pravi, da je naselje socialna skupnost, katero označujejo posebni socialni odnosi, ki so posledica neposredne bližine posameznikov (gostote prebivalcev) oziroma skupnega bivanja. V skladu s tem skupina samotnih kmetij ni naselje, saj ni strnjeno zazidano in ne odgovarja fizičnemu kriteriju, vendar so kmetije stalno naseljene, ljudje sicer živijo v sosedskih odnosih, ki pa so manj intenzivni. Tudi ta definicija ni dovolj natančna, saj ni jasno, kdaj se socialna skupnost vzpostavi (kolikšno je minimalno število članov socialne skupnosti). (podobno: Naselje je prebivališče ljudi in socialna skupnost, ki je z delitvijo dela postala še ekonomska celica družbe)

Naselje (v socialnem smislu) vzpostavljajo odnosi med prebivalci, ki so v veliki meri posledica njihovih socialnih značilnosti (vera, nacionalnost, materialni položaj).

3) Naselje kot ekonomska tvorba

Tretja definicija naselja izpostavlja ekonomsko (gospodarsko) vsebino. Naselja so kraji proizvodnje, potrošnje in menjave dobrin, zato je v njih skoncentriranih več raznovrstnih, predvsem neagrarnih, gospodarskih dejavnosti.

V ekonomskem kontekstu je za naselje bistveno število gospodarskih dejavnosti (gospodarskih subjektov) in posredno velikost, saj je ta pogoj za menjavo dobrin. Po tej definiciji bi t.i. spalna naselja ne bila naselja, saj v njih ni gospodarskih subjektov.

4) Naselje kot teritorialna enota

Opozoriti je potrebno še na eno pojmovanje: naselje je upravno teritorialna enota z lastnim imenom in sistemom oštevilčenja objektov. Ta definicija je posledica upravne delitve teritorija, nastale v času uvajanja pošte in zemljiškega katastra. Takrat je bilo pomembno, da je vsak

objekt uvrščen v eno od teritorialnih enot, zato so nastale katastrske meje naselij, na podlagi teh pa kasneje še geodetske in statistične prostorske enote. Za geografijo je takšno pojmovanje naselij manj primerno, čeprav ga je potrebno upoštevati, saj preko geodetskih oziroma statističnih enot dobimo vpogled v demografske in socioekonomske razmere prebivalcev (po teh enotah se zbirajo statistični podatki).

Naselje je kraj dela, kraj bivanja prebivalcev, kraj, kjer ljudje zadovoljujejo svoje potrebe. Med seboj se razlikujejo po številu in vrsti dejavnosti, ki so namenjene zadovoljevanju potreb. Mala naselja imajo manj dejavnosti, ker je tudi število prebivalcev – uporabnikov, majhno. Tekom zgodovinskega razvoja so se izmed množice naselij izdvojila nekatera, v katerih so se skoncentrirale številne dejavnosti in množica prebivalcev. To so mesta. Druga naselja pa so ostala razmeroma majhna, in glede na takrat prevladujočo gospodarsko dejavnost, usmerjena v kmetijstvo. To so bile vasi. Poleg prevladujoče gospodarske usmeritve v kmetijstvo, so za vasi značilni tudi posebni socialni odnosi, ki jih determinira velikost (vaške) skupnosti (glej Ferdinand Tönnies: *Gemeinschaft und Gesellschaft*; Skupnost in družba). Danes pojem vas ni več ustrezen, bolje: podeželsko naselje (ali naselje na podeželju).

Definicija mesta je še nekoliko težavnejša od definicije naselja. Kot pravi Lewis Mumford, nastanek mesta (preobrazba vasi v mesta) ni bila navadna sprememba obsega in stopnje, čeprav sta vplivala oba ta dejavnika, temveč je bila predvsem sprememba v usmeritvi in namenu (med drugim, v razvoju blagovne menjave in delitve dela, posledica česar je socialna diferenciacija in pojav vladajočega sloja ljudi).

Mesto torej ni zgolj "veliko naselje", temveč naselje, ki je zaradi velikosti (= posredno velikega števila prebivalcev) pridobilo nove kvalitativne lastnosti, specifične značilnosti. To so:

- strnjena zazidava, veliki in monumentalni objekti. Mesto je večje strnjeno zazidano območje, katerega tloris je običajno nastajal tekom več obdobij gradbene zgodovine. Značilna pa ni le velikost pozidanega območja, temveč tudi intenzivnejša raba površin. Kaže se v specifičnih načinih zazidanosti (bloki, večstanovanjske hiše, vrstne hiše) in nadpovprečni višini (gabaritu) objektov. Posledica tega so višje populacijske in stanovanjske gostote. V fizični zgradbi mesta se kažejo simboli skupnosti, ki so odraz njenih vrednot in potrebe po "redu" (preglednosti), po diferenciranosti (ločevanje na javno in zasebno, bolj in manj). Fizična podoba naselja pogosto deluje kot "prizorišče", namenjeno je zadovoljevanju potrebe po lepem, po dokazovanju gospodarske in politične moči. Die Rede, die zum Auge spricht (govorica, ki govori očem)

- koncentracija centralnih dejavnosti in delovnih mest. Mesto je kraj proizvodnje in menjave; mesto je trg, kjer se srečujeta ponudba in povpraševanje, kjer prihaja do menjave blaga. V mestu se ustvarja višek dobrin (proizvodnja za trg), hkrati se v mestu koncentrirajo potrošnja dobrin. Zaradi specifične rabe prostora, so nastala posebna ekonomska razmerja, ki določajo njegov ustroj in ravnanje posameznikov (npr. koncentracija dejavnosti v mestnem središču in, v novejšem obdobju, na obrobju). V ekonomskem smislu je mesto prostor, katerega prebivalci so za preživetje primorani kupovati izdelke od drugod (npr. kmetijske pridelke tujih lastnikov zemljišč, polizdelke iz drugih območij), hkrati pa je v mestu skoncentriranih več dejavnosti, kot jih prebivalci potrebujejo. V mestu so skoncentrirane dejavnosti, ki jih uporabljajo ne samo prebivalci mesta, temveč tudi prebivalci zaledja, okolice (gravitacijskega območja). Mesto ne živi samo zase, temveč je življenjsko odvisno od okoliškega prostora (zaledja, regije, dežele - različni nivoji gravitacijskega območja) (že delovnih mest je več kakor je aktivnih, v mestu živčih ljudi). Za mesto je značilna koncentracija delovnih mest, v novejšem času predvsem tistih v terciarnem in kvartarnem sektorju. Še posebej v obdobju urbanizacije podeželja so mesta postala predvsem zaposlitvena in oskrbna središča, bivanje pa je primarna funkcija obmestja in bližnjega zaledja mest.

- socialna heterogenost prebivalcev. Mesto je območje, kjer na razmeroma majhnem (omejenem) prostoru **skupaj** živi večje število posameznikov. Ti so prisiljeni v medsebojne odnose, oblike sožitja, ki olajšujejo preživetje (delitev dela) in ki dajejo smisel življenju (v slogi je moč, več ljudi več ve) – (vera je oblika kolektivne zavesti, duhovno ustvarjanje je korektiv materialnega). Po mnenju sociologov, so socialni elementi tisti, po katerih se mesto loči od drugih naselij:

- velikost (t.j. število prebivalcev); več raznovrstnih odnosov in interakcij, veliko stvari se dogaja hkrati, število prebivalcev je vzrok specializirani delitvi dela in posebnih socialnih odnosov.

- gostota; večja gostota, večja možnost konfliktov – zato je potreben sistem, ki to uravnava; večja gostota, večja potreba po razlikovanju; fizično blizu, socialno daleč, živijo drug ob drugem, vendar jim za drugega ni mar, koeksistenca različnih (socialna heterogenost); diferenciacija, segregacija, identiteta.

L. Mumford je v svojih delih izpostavljala socialno vsebino mesta. Po njegovem mnenju je to primarno, ostalo - delovna mesta, oskrba, oblika - pa so v funkciji človeka oz. služijo njegovim potrebam. Mesto ustvarjajo prebivalci, ki v njem prebivajo in delajo. Poleg številčnosti je značilna še socialna heterogenost, ki se kaže v izobrazbeni strukturi, številu gospodinjskih članov, nacionalni sestavi, dejavnostni sestavi in posledično, socialni segregaciji. Posledica naštetih dejavnikov je mestni način življenja, ki je drugačen od življenja na podeželju (socialne vloge, urbanost).

Mesto je naselje, ki je pozidano z velikimi in monumentalnimi objekti, v katerih so skoncentrirane centralne dejavnosti in kjer so razviti posebni socialni odnosi, ki so posledica socialne heterogenosti prebivalcev, visoke stopnje delitve dela in visoke populacijske gostote. (poenostavljeno: Mesto je naselje, za katerega je značilna velikost in heterogenost socialne skupnosti, gosta zazidava z monumentalnimi objekti in javnimi površinami ter koncentracija neagrarnih dejavnosti.)

Mesto je naselje, za katerega je značilna velika gostota prebivalcev, strnjena zazidanost, monumentalni objekti, javne odprte površine in neagrarne gospodarske dejavnosti.

Podeželsko naselje je tisto, pri katerem je v fizični strukturi (morfologiji in fiziognomiji) ter topografskem položaju mogoče prepoznati prilagoditve agrarni (primarni) dejavnosti.

Poleg tega lahko mesto pojmuje kot kulturno civilizacijski fenomen; je prostor koncentracije kulturnega in duhovnega delovanja ljudi. Zgodovina človeštva je v veliki meri vezana na mesta. Koncentracija prebivalcev in raznolikost posameznikov generirata ekonomski, socialni in kulturni razvoj. Zaradi heterogenosti je mesto generator razvoja, novih idej in napredka (stadtluft macht frei). Tod so pomembni kulturno umetniški spomeniki; mesto je oblikovano okolje, odraz človekovega kulturnega nivoja. Mesto je območje, kjer je koncentracija duhovnega ustvarjanja največja, kjer je veliko kulturnozgodovinskih spomenikov, simbolov, ki ponazarjajo filozofijo (razumevanje) življenja.

Urbanost. Pojem izvira iz grškega "asteiotes"¹, ki je pomenil dejavno, omikano meščanstvo, ki je težilo k lepemu in k duhovnemu; kultivirane prebivalce mest, ki so navezani na mesto in ga jemljejo kot svoje bivalno okolje. Značilno je bilo za Atene v času Perikleja, Rim v času Cezarja, Paris v času Balzaca. Basel, Frankfurt, Köln, Dunaj, Berlin. (Städtische Luft macht frei). Danes ta pojem ne ustreza več, mesto je vse prej kot kultiviran prostor, ne le v socialnem, tudi urbanističnem pogledu. Pojem "urbanost" je degradiran na socialne in urbanistične značilnosti mesta. Urbanost pojmuje kot:

- način življenja. Za urbano kulturo je značilen individualizem (v nasprotju z vaškim kolektivismom). Vendar so tudi posamezniki med seboj povezani, veže jih namreč spoznanje o individualizmu vsakega meščana, nekakšna resignacija o skupni usodi bivanja. Tolerantnost, ki je posledica socialne heterogenosti. Funkcionalna in teritorialna povezanost. Heterogenost. Urbanost je nekaj, kar je ustvarjeno, je produkt človekovega uma, ne izhaja iz narave.
- ekonomski način produkcije. Za mesto je značilno, da ne živi od pripadajočega zemljišča, temveč od novo ustvarjene vrednosti; ne od naravnih, temveč ustvarjenih in človeških resursov. Večji del proizvodnje je odvisen od kreativnosti ustvarjalcev in od neagrarnih dejavnosti. Delitev dela, kot druga značilnost, je zato zelo velika.
- značilnosti gradbenih struktur. Poseben način zazidanosti, monumentalna arhitektura, razvejanost prometnic, neizrazita povezanost z naravo, ločitev na javni in zasebni prostor, mesto kot prizorišče – simbolni element. "Urbanost" je kvaliteta vsakega mesta.

Nasprotje ruralnost – tisto, kar je povezano z agrarnim gospodarstvom, agrarno družbo (odnosi med ljudmi) in agrarnim prostorom (naselja, duhovna in materialna kultura)

---

¹ "asteiotes" iz "astü" (mesto) - nach art der Städte - feine bildung, Artigkeit, fein gebildet; lat. urbanitas; naspr. ruralitas; omikanost

ruralno	urbano
Organsko, naravno Rudimentarno (prvobitno, prvinsko, preprosto) Utilitarno (nujno, potrebno)	Artefakt (umetna tvorba) Nadgradnja, presežek Raznolikost (možnosti za zadovoljevanje potreb, okusov in postav) Distancirano, odtujeno, brezosebno Tolerantno, uvidevno do drugih Anonimno, indiferentno

Eno od pojmovanj mesta izpostavlja koncentracijo infrastrukture in odvisnost mesta od delovanja tehničnih (infrastrukturnih) sistemov. Mesto je tehnična regija, območje velike koncentracije infrastrukturnih objektov, omrežij in naprav, ki omogočajo njegovo delovanje. Omrežja so v marsičem simbol mesta, določajo njegov ustroj, postajajo tudi vse pomembnejši del (promet, elektrika) mestnega življenja. Promet je najbolj raznolik ravno v mestu (javni, individualni, mirujoči, železniški, cestni, kolesarski p.), podobno telekomunikacije, elektroenergetsko omrežje.

Vprašanja, ki si jih zastavljamo v geografiji naselij:

- kaj je naselje; odgovor iščemo v fenomenologiji in odkrivanju bistva pojava
- kje so naselja; odgovor iščemo v spoznavanju zakonitosti razmestitve in regionalnih posebnosti
- kako so naselja zgrajena; popis klasifikacije naselij po zgradbi in obliki, odgovor iščemo v morfoloških značilnostih
- kdaj so naselja nastala in kako so se razvijala; odgovor iščemo v periodizaciji zgodovine

poleg teh še:

- kako lahko izboljšamo kakovost bivalnega okolja
- kako lahko prispevamo k trajnostnemu razvoju naselij
- kako lahko zmanjšamo socialno diferenciacijo mest
- kako usmerjati prostorski razvoj naselij

Literatura

Doreen Masey. John Allen, Steve Pile: City Worlds. London: Routledge 1999 (: 4-20, 42-48)
Heineberg H., Grundriss Allgemeine Geographie: Stadtgeographie. Paderborn: UTB 2000
Lichtenberger E., Die Stadt. Primus, Darmstadt, 2004
Gaebe Wolf: Urbane Räume. UTB, Stuttgart, 2004
Krajevni leksikon Slovenije, Ljubljana, 1995 (uvodni poglavji)
Ravbar Marjan: Slovenska mesta in obmestja v preobrazbi. Geografski zbornik 1997
Axel Borsdorf, Oliver Bender: Allgemeine Siedlungsgeographie. Böhlau, UTB. Wien, 2010

POSELITEV

Beseda poselitev pomeni 1. poseljenost, obljudenost pokrajine 2. razmestitev človekovih bivališč, naselij in drugih grajenih struktur v pokrajini ter oblike, ki pri tem nastajajo (=poselitveni vzorec).

Poselitev obsega vse objekte, ki so namenjeni trajnemu in začasnemu bivanju ter druge grajene strukture, ki so rezultat človekovega delovanja (prisotnosti) v pokrajini. (Bencinske črpalke, mlini, žage, antene, mostovi, železniške postaje)

Bivališče - objekt ali skupina objektov, namenjena trajnemu, občasnemu ali začasnemu bivanju. Oblika bivališč so naselja, gradovi, samostani, lovske koč, planinske koč, ...

Naselje - (v fizičnem smislu) je pozidano območje, ki ga tvorijo javne površine ter objekti namenjeni bivanju in zadovoljevanju drugih človekovih potreb

Grajene strukture: objekti, namenjeni bivanju, gospodarski dejavnosti ter prenosu ljudi, blaga in informacij

Razmestitev naselij in ostalih grajenih struktur

Za Slovenijo je značilna gosta poselitev in velika disperzija naselij, kar je posledica prevladujoče agrarne dejavnosti v preteklosti, ugodnih naravnih pogojev za kmetovanje in razmeroma pozne industrializacije. Slovenski poselitveni vzorec sestavlja skoraj 6000 naselij, v povprečju eno na tri km². Dejansko je poselitev gostejša, saj je neposeljena skoraj petina Slovenije. Ob tako veliki naselbinski gostoti prevladujejo majhna naselja. Več kot 90% naselij ima do 500 prebivalcev (!), kar četrtnina naselij ima samo do 50 prebivalcev, samo 7 mest pa ima več kot 20.000 prebivalcev.

Preglednica: Razporeditev naselij po velikostnih razredih

število prebivalcev	število naselij 1991	% naselij
0 – 49	1574	26,7
50 – 499	3829	65,2
500 – 999	282	4,7
1000 – 4999	159	2,7
5000 – 99999	23	0,4
10000 – 19999	13	0,2
nad 20000	7	0,1
skupaj	5881	100

vir: Krajevni leksikon Slovenije 1995, :12

Razporeditev naselij po posameznih pokrajinah je zelo neenakomerna. Najgostejša je poselitev v vzhodni Sloveniji, kjer so naravni pogoji za kmetijstvo najboljše, tod je tudi največ naselij z do 500 prebivalci. Manjša gostota naselij je v alpskem svetu, tamkajšnja naselja so v povprečju večja. Gostejša poselitev se povezuje z manj strnjenimi oblikami naselij; tako v vzhodni Sloveniji prevladujejo samotne kmetije, zaselki, razložena in obcestna naselja, v območjih redkeje poselitve pa so pogostejša strnjena naselja gručastega tipa.

Zgovorna je tudi ilustracija, ki kaže gostoto poselitve leta 1947 in 1991. Razvidno je, da se je poselitveni vzorec v 45 letih še bolj razdrobil. Gostota poselitve na pozidanih površinah je znašala leta 1945 23 preb/ha, leta 1991 pa 14 preb/ha, ali drugače: za porast števila prebivalcev za četrtno, je bila potrebna dobra polovica novih površin.

Poselitveni vzorec v Sloveniji tvorijo naslednje vrste naselij:

- samotne kmetije
- zaselki
- razložena naselja
- strnjena naselja
- suburbana naselja
- mesta
- somestja (aglomeracije)

Poleg teh se pojavljajo še druge grajene strukture: gradovi, samostani, pristave, bivališča planšarjev in pastirjev, glažute, lovske in gozdarske postojanke, planinske kočje, počitniške hiše, mlini, žage, sakralni objekti, mitnice. Pri teh gre za relikte agrarne in fevdalne družbe, relikte zgodnje industrializacije, sodobne infrastrukturne objekte in naprave ter objekte, ki so povezani z rekreacijo in gospodarskimi dejavnostmi človeka.

Vrste grajenih struktur:

začasna bivališča: lovske kočje, hiše gozdarjev, rudarjev

stalna bivališča: naselja, gradovi, samostani, dvorci

infrastrukturni objekti in naprave

sakralni objekti

proizvodni objekti

objekti javnega značaja

Oblike poselitve so regionalno različne, kar kaže na pomen naravnega in zgodovinskega dejavnika. (A. Krenzlin zato meni, da je oblika poselitve etnični element, ki je v vsaki kulturi drugačen).

Vrste naselij, ki tvorijo poselitveni vzročec Slovenije

Samotne kmetije so značilne predvsem za predalpski svet - Koroško, Škofjeloško cerkljansko hribovje, Posavsko hribovje. Je zelo razprostranjena oblika, saj zavzema predalpsko hribovje skoraj tretjino Slovenije. Kmetija stoji na samem, toliko oddaljena od sosednje, da med njima ni prostorskih in funkcijskih povezav. Kmečko gospodarstvo obdaja kultivirano zemljišče, tako imenovan celek, ki je običajno iztrgano gozdu.

Zaselek je vmesna stopnja med samotno kmetijo in strnjenim naseljem, lahko pa predstavlja tudi manjši del naselja, ki je prostorsko ločen od jedra vasi. Zanj je značilno, da ga sestavlja le nekaj kmečkih gospodarstev in nima izoblikovanega središča, kot je značilno za strnjena naselja. Sčasoma so mnogi zaselki dobili status samostojnih naselij. Veliko zaselkov pa je preraslo v prave vasi.

Razprostranjenost zaselkov je neenakomerna. Z gotovostjo lahko navedemo pokrajine, kjer zaselkov ni; to so ravnine (Ravensko in Dolinsko v Prekmurju) in polja (Dravsko, Ptujsko, Sorško polje). Na Dolenjskem in v gričevnatih predelih vzhodne Slovenije je zaselek pogost pojav, na Gorenjskem in Primorskem, pa se pojavlja le mestoma.

Razložena naselja so značilna poselitvena oblika v gričevnatih, rahlo valovitih in kmetijsko intenzivnih pokrajinah. Značilna zanje je razprostranjenost kmečkih hiš na večjem območju. Naselje zato ni strnjeno pozidano, temveč so med hišami kmetijska zemljišča. Najpogosteje so domovi razmeščeni po vrhovih slemen, kot je značilno za Slovenske gorice, ali se razprostirajo po robovih dolin oziroma na pobočjih. Ta poselitvena oblika je razširjena predvsem v vzhodni, subpanonski Sloveniji. V Slovenskih goricah, Halozah, na Goričkem, Kozjanskem so razložena naselja prevladujoč način poselitve, v alpskih, dinarskih in primorskih pokrajinah pa se le redko ali pa sploh ne pojavljajo.

Razložena naselja se pojavljajo v reliefno izrazitih pokrajinah. Domnevamo, da je vzrok taki poselitvi način kmetovanja in različna primernost tal za številne kulture. V obdobju samooskrbnega kmetijstva je vsaka kmetija gojila različne kulture - od njivskih, travnikov, do vinogradov. Najprimerneje je bilo, če so vse te površine bile blizu pri roki. To pa pomeni, da stojijo kmetije na samem. Ker pa je zadostovalo za preživetje že veliko manjše zemljišče, kot ga je potrebovala samotna kmetija npr. na Pohorju ali na Koroškem, so kmetije bližje skupaj.

Strnjena naselja so najbolj razširjena oblika poselitve. Objekti so v določenem redu razmeščeni drug ob drugem, tako da tvorijo strnjeno, kompaktno naselbino. Pojavljajo se v vseh pokrajinskih enotah in kulturno zgodovinskih območjih. Zaradi raznolikosti naravnih in družbenih pogojev obstaja nekaj tipov strnjenih naselij, o čemer bo več povedano v naslednjem poglavju. Na tem mestu dva osnovna tipa - gručaste in obcestne vasi, samo omenjamo. Njuna regionalna razmestitev je različna. Obcestne vasi se pojavljajo predvsem v ravninah, gručaste pa v hribovitih, reliefno bolj razčlenjenih pokrajinah.

Posebnost slovenskih poselitvenih razmer so tim. **podeželska mesta**, trgi, podeželska središča. Gre za naselja, ki so imela nekaj več centralnih funkcij kot povprečna vas, vendar niso bila mesta, ker je bil velik del prebivalstva življenjsko povezan z obdelovanjem zemlje. Jasno je, da je več trgov (podeželskih mest) v območjih razpršene poselitve.

Doslej našete oblike poselitve so nastale v **agrarni fazi razvoja družbe**. Zato so tesno povezane z naravnimi razmerami, predvsem z razmestitvijo obdelovalnih zemljišč. Posredno se te vezi razkrivajo tudi v parcelaciji zemljišč. Svetozar Ilešič, ki je te zveze raziskoval, je ugotovil, da imajo samotne kmetije zemljišča v celku, pri razloženih naseljih se pojavljajo celki ali grude, zaselkom pripadajo običajno zemljišča v grudah in dolgih njivah, pogosti so tudi celki in tako imenovane pomešane grude. Gručaste vasi v hribovju imajo kmetijska zemljišča v grudah, tiste v ravninah v delcih, pa tudi grudastih (nepravilnih) delcih. Za obcestne vasi je značilna razdelitev v sklenjenih progah, pogosto v kombinaciji z delci.

Del poselitvenih oblik je nastal v urbani, ali kot jo tudi imenujemo, **industrijski fazi družbenega razvoja**. Ta poselitveni vzorec so oblikovali drugi dejavniki kakor prejšnjega, zato je tudi razmestitev naselij in oblike, ki so pri tem nastale, drugačna. Predvsem je opazna veliko manjša prilagojenost naravnim razmeram in neupoštevanje naravnih omejitev, ki so nekoč določale položaj in obliko naselij. Pojavili pa so se drugi dejavniki, ki oblikujejo poselitveni vzorec. Med najpomembnejšimi je gotovo razmestitev in bližina delovnih mest, bližina prometnih poti, možnost navezave na infrastrukturno omrežje (cesta, vodovod, kanalizacija, elektrika), bližina centralnega naselja z oskrbnimi in storitvenimi dejavnostmi. Ob tem so se nakateri naselja močno razrasla, druga pa stagnirajo; ena so izrabila razvojno priložnost, druga naselja pa pogojev za vključitev v nastajanje urbanega sistema niso imela. Oblike naselij, značilne za nov, urbani, poselitveni vzorec so:

Suburbana naselja so na novo nastala naselja individualnih stanovanjskih hiš nekmečkega prebivalstva v bližini mestnih središč ali pa so močno preobražene nekdanje vasi. Gre za naselja, ki so neodvisna od okoliških kmetijskih zemljišč, v njih živi nekmečko prebivalstvo, imajo predvsem bivalno in oskrbno funkcijo, delovna mesta pa so v bližnjem centralnem kraju. Običajno so grajena po urbanistično planskem principu. Suburbana naselja najdemo v okolici vseh večjih mest v Sloveniji.

Mesta so del poselitvenega vzorca, ki je nastal že v agrarni fazi razvoja družbe, vendar se je z razvojem industrije in spremljajočih dejavnosti njihova funkcija in zasnova zelo spremenila. Nekaj mest je nastalo na novo, predvsem pa so se vsa prostorsko zelo povečala in razrasla v okolico.

Somestja ali aglomeracije, so posledica koncentracije številnih dejavnosti v urbaniziranih območjih. Zaradi prostorskega razraščanja mest in množenja njihovih funkcij prihaja do postopnega združevanja sosednjih mest. Nastaja somestje, urbana pokrajina, kjer med posameznimi naselji ni prave fizične meje, temveč prehajajo eno v drugo. V Slovenji nastaja somestje v okolici Ljubljane (predvsem v smeri proti Domžalam in Kamniku), zametek somestja je tudi ob obali.

Transformacija poselitvenega vzorca

Obseg individualne stanovanjske gradnje, predvsem pa način, kako je ta umeščena v prostor, je povzročil korenite spremembe v podobi in strukturi naselij ter pejzažu pokrajin. Novejša stanovanjska gradnja v večini primerov ne upošteva avtohtone zasnove ter naravnih determinant, ki so določale položaj in zasnovo nekdanjih agrarnih naselij (npr. naklon zemljišča, izpostavljenost visoki podtalnici ali poplavam, varovanje kvalitetnih kmetijskih zemljišč), temveč se širijo na površine, ki so nekoč veljale za nezazidljive. Marsikatero naselje je tako prestopilo "naravne meje", s čemer se je izgubil vtis premissljenosti prvotne lokacije. Zaradi takšne gradnje se povečuje število objektov, prizadetih v naravnih nesrečah (plazenje tal, poplave). Namesto prilagajanja naravnim razmeram so za zasnovo naselja postali pomembnejši drugi dejavniki: položaj ob prometnici, možnost komunalne opreme zemljišča, lastništvo, razglednost lokacije.

Spreminja se način razmeščanja objektov, ki marsikje grobo posega v subtilno zasnovo in idilično podobo vasi. Nekdanja gručasta ali obcestna zasnova se izgublja v prevladujoči "tepih

zazidavi" ali v enostavnem, aditivnem razmeščanju novogradenj (t.i. dolge vasi). Predvsem v podeželskih naseljih ustvarja prevzemanje urbanega načina razmeščanja objektov nenavadno, pogosto nekvalitetno zmes ruralnega in urbanega okolja. Prilagajanje obstoječemu, kar je ena od stalnic urejanja in oblikovanja, je v slovenskih naseljih prej izjema kot pravilo.

Novi deli naselij se pojavljajo v naslednjih oblikah:

- posamezne nove stavbe na robu naselja, ob vpadnicah
- posamezne nove stavbe "za naseljem"
- novi del naselja ob starejšem delu
- novi del naselje ločen od starejšega dela
- zapolnjevanje nepozidanih površin v naselju
- adaptacije in preureditve

Nekdanje regionalne značilnosti naselij, ki so posledica kulturnega miljeja in naravnih razmer, se ob tem izgublajo. Avtohtoni (morfološki) tipi naselij (alpski, subalpski, panonski, subpanonski, kraški in primorski; Drozg 1992), so vedno manj razpoznavni. Grafični prikaz P. Fistra kaže, da je avtohtona poselitev razpoznavna le v redkeje poseljenih delih države, v okolici večjih mest in na območjih koncentracije prebivalcev pa ne več.

Posebej izpostavljena procesu transformacije so obmestna naselja. Mesta, katerih prostorski razvoj je bil v veliki meri ekstenziven, so se "razlila" po pokrajini. Stanovanjska gradnja, povezana s procesom suburbanizacije, je najintenzivnejša prav v obmestnih naseljih.

Procesi, ki oblikujejo poselitveni vzorec

Prevladujoč proces ki oblikuje poselitveni vzorec je še zmeraj urbanizacija podeželja, čeprav ne gre več za socialno preslojevanje, temveč za širjenje urbanega načina življenja (t.i. counter urbanisation). Intenzivnost stanovanjske gradnje se je v 90-tih letih sicer zmanjšala, vendar se je razmahnila gradnja proizvodnih objektov, infrastrukture ter oskrbnih in storitvenih dejavnosti. Na podeželju je vedno več dejavnosti, povezanih s turizmom in rekreacijo, industrializacijo in komercializacijo kmetijstva, proizvodnjo, objektov tehnične infrastrukture ter oskrbnih in storitvenih dejavnosti. Te spremembe so posledica zmanjševanja pomena kmetijstva kot prevladujoče gospodarske panoge ter vdora novih neagrarnih dejavnosti. Agrarna pokrajina je vse bolj relikv preteklosti ter del gospodarske in kulturne zgodovine.

Seveda je proces urbanizacije intenzivnejši v bližini urbanih središč in komunikacijskih poti, manj pa v odmaknjenih pokrajinah. Posledično nastajata dva tipa območij, in sicer urbaniziran tip podeželja ter manj urbaniziran tip podeželja. Razlikujeta se po intenzivnosti stanovanjske gradnje, prevladujoči socioekonomski strukturi prebivalstva, gospodarski usmerjenosti, številu (gostoti) urbanih dejavnosti, dostopnosti do zaposlitvenih in oskrbnih središč ter po gostoti infrastrukturnega omrežja (več o tem glej Ravbar 1995).

V okolici mest je najpomembnejši prostorski proces suburbanizacija, ki pomeni demografsko in fizično rast obmestnih naselij. Ta proces je v Sloveniji zaznaven od konca 80 let. V devetdesetih se je pričel negativen demografski razvoj mest, intenzivni demografski in prostorski razvoj pa se je prestavil na obrobje mest. S tem se območje mest in poseljeni prostor širi, s pojavom sekundarne suburbanizacije nastaja urbana pokrajina. V okolici manjših mest nastaja ti. obmestni prostor, okolica velikih mest pa se spreminja v regionalno mesto. Ocenjujemo, da živi na suburbanih območjih okoli 1.200.000 prebivalcev Slovenije (Ravbar 1997 :90).

Klasifikacija prostora glede na prevladujoče socioekonomske značilnosti naselij

Upoštevaje

- delež kmečkega prebivalstva (smiselno je razlikovati med naselji z manj kot 10% kmečkega prebivalstva, med 10% in 20% in nad 20%);
- gibanje števila prebivalcev v obdobju 1981–1996 (pri tem ločimo naselja s pozitivnim demografskim razvojem (indeks nad 101), stagnacijo (indeks med 95 in 100) ter negativnim demografskim razvojem (indeks pod 95));

- intenzivnost stanovanjske gradnje (indeks nad 110)
lahko opredelimo naselja z različnimi socioekonomskimi značilnostmi. Skrajni obliki te klasifikacije so urbana in ruralna naselja. Na eni strani so naselja, kjer prebiva prebivalstvo, pretežno zaposleno v neagrarnih dejavnostih, območja demografske rasti, koncentracije prebivalstva, delovnih mest in dobre infrastrukturne opremljenosti, na drugi strani so agrarna območja, kjer je kmetijstvo še pomembna gospodarska dejavnost, kjer je delež kmečkega prebivalstva še razmeroma visok (nadpovprešen, nad 15%), ki demografsko stagnirajo ali se praznijo, odmaknjena so od infrastrukturnih koridorjev in regionalnih središč. Med tema skrajnostima je več vmesnih kategorij, kjer se značilnosti obeh prepletajo in prehajajo druga v drugo. Najizraziteje v obmestjih in urbaniziranih naseljih na podeželju.

Opredelimo lahko naslednja območja:

Mesta

Mesta so območja velike koncentracije prebivalstva in centralnih dejavnosti, od ostalega teritorija se razlikujejo po specifičnih socioekonomskih značilnostih – demografsko so vitalna, z velikim deležem aktivnega prebivalstva, nadpovprečno izobrazbeno strukturo, večinoma mladim prebivalstvom. Glede na njihovo gospodarsko moč jih upravičeno smatramo za žarišča gospodarskega in socialnega razvoja pokrajine. Površina mest se nenehno povečuje, še posebej površina t. i. mestnih regij.

Obmestja

Obmestna naselja ležijo v najožjem gravitacijskem območju večjih mest. Proces suburbanizacije je tod najintenzivnejši, demografska rast je pozitivna, v obmestja se seli vedno več oskrbnih in storitvenih dejavnosti ter delovnih mest. Obmestna naselja so že toliko preobrazena, da imajo več urbanih kakor agrarnih značilnosti (tako glede fizične, ekonomske in socialne strukture). Značilne so nove soseke enodružinskih stanovanjskih hiš ter nadpovprečen delež organizirane stanovanjske gradnje. Prevladuje nekmečko prebivalstvo, oskrbne in storitvene dejavnosti, dobra prometna povezanost z regionalnim središčem, intenzivna stanovanjska gradnja. Definirajo jih naslednji kazalci:

- indeks gibanja števila prebivalcev 1996/1991 je <110,
- indeks stanovanjske gradnje 1996/1991 je <110,
- delež kmečkega prebivalstva je > 5%,
- naselja ležijo v bližini mest z nad 15.000 prebivalci,
- več aktivnega prebivalstva kakor delovnih mest,
- veliko urbanih elementov v pokrajini.

Urbanizirano podeželje

Je v širšem zaledju velikih mest, v bližini pomembnih prometnih poti ali pa gre za manjša urbana jedra sredi ruralne pokrajine (npr. v okolici manjšega mesta). Značilna je intenzivna stanovanjska gradnja, velik delež dnevnih migrantov, pozitiven migracijski saldo, pozitiven demografski razvoj, delovna mesta v oskrbnih in storitvenih dejavnostih ter manjših proizvodnih obratih ter dobra dostopnost do regionalnih središč. V naseljih prevladujejo urbani elementi nad agrarnimi, čeprav so slednji še razvidni v deležu kmečkih ali delavsko kmečkih gospodinjstev ter številu kmečkih hiš. Pokrajina je kmetijsko intenzivno izkoriščena, kljub številnim urbanim dejavnostim. Območje definirajo naslednji kazalci:

- pozitiven demografski razvoj v letih 1961–1996; indeks >100,
- pozitiven migracijski saldo,
- delež kmečkega prebivalstva <10%,
- koncentracija delovnih mest v lokalnih središčih,
- dobra prometna dostopnost do regionalnih središč,
- velik delež novogradenj.

Manj urbanizirano podeželje

Obsega ostali poseljen prostor, razen redko poseljenih območij. Gre za območje, kjer je kmetijstvo še pomembna dejavnost in oblikovalec pokrajine. Naselja imajo prepoznaven agrarni značaj, veliko je kmečkih in polkmečkih gospodinjstev. Značilno je zmanjševanje števila prebivalcev, območje je odmaknjeno od urbanizacijskih jeder. Kazalci, s katerimi opredelimo manj urbanizirana podeželska območja, so:

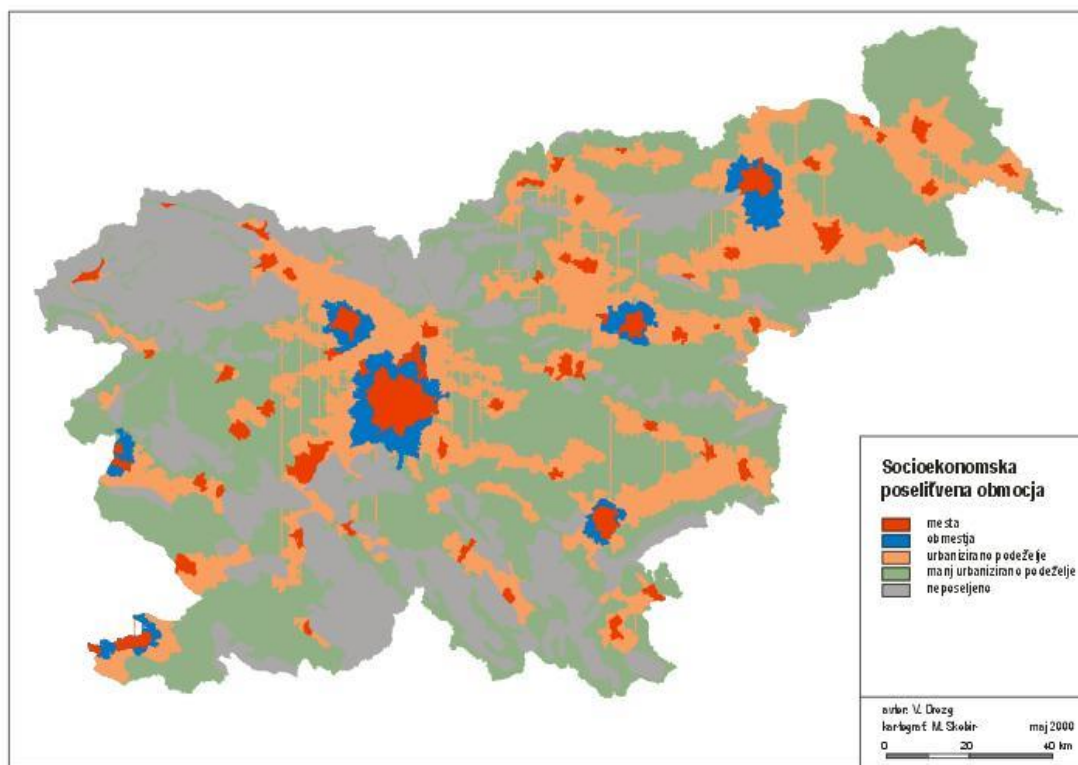
- delež kmečkega prebivalstva je >10%,

- nizka stopnja rasti prebivalstva (stagnacija ali upadanje),
- malo delovnih mest v neagrarnih dejavnostih,
- periferna lega glede na prometne poti.

Neposeljena ali redko poseljena območja

To so območja z redkimi naselji ali naselji, ki so le občasno obljudena (npr. planinske kočje, visokogorske planine, samotne kmetije v sredogorju). Na teh območjih je varovanje naravne pokrajine in kmetijske dejavnosti primarno, poselitev je možna le v obstoječih objektih. Gradbena dejavnost je usmerjena v prenavo ter gradnjo objektov, ki so povezani z varovanjem narave in vzdrževanjem kmetijske proizvodnje ter gozdarstva.

Iz karte je razvidno, da razmeroma velik del Slovenije obsega kategorija "urbanizirano podeželje", večje sklenjeno območje se pojavlja predvsem v okolici mest ter ob glavnih prometnih poteh, posamezna manjša območja pa so v hribovitih predelih, odmaknjenih od večjih mest. Manj urbanizirano podeželje obsega slabše dostopna, obmejna in hribovska območja, kjer je delež delovnih mest v neagrarnih dejavnostih majhen in ki demografsko stagnirajo ali nazadujejo. Presenetljivo majhen je obseg obmestij, ki so izrazita le v okolici večjih mest. Pri tem je treba opozoriti na vsebinsko različno pojmovanje suburbanizacije, ki je tesno povezano z razvojem obmestij. Po našem mnenju se suburbanizacija nanaša samo na priselitve iz mest na obrobje, v večini primerov prostorskega razvoja naselij v bližini mest pa gre za širjenje urbanizacije (morda za t. i. proces counter urbanisation).

Literatura:

- Vrišer I., Urbana geografija, FAGG, Ljubljana 1984
 Ravbar Marjan: Slovenska mesta in obmestja v preobrazbi. Geografski zbornik 1997
 Krajevni leksikon Slovenije. DZS, Ljubljana 1995

Urbanizacija

Iz zgodovine civilizacije je znan pojem "urbana revolucija" (Makarovič), bila bi naj druga velika prelomnica v človeški zgodovini (poleg neolitske – nabiralništvo, poljedelstvo). Urbano revolucijo zaznamuje nastanek mest in s tem koncentracije prebivalstva in ekonomije na razmeroma malem prostoru. Koncentracija prebivalstva je povzročila delitev dela, organiziranost družbe (v upravnem in političnem smislu nadvlade nad ljudmi), nastanek trgovine in začetke množične proizvodnje. To je postopoma privedlo do naslednje revolucije (sicer 2000 let pozneje) – industrijske revolucije. Gre za temeljni premik ne le v tehnološkem in ekonomskem smislu temveč tudi duhovnem.

Makarovič: "Sleherni ustvarjalec pride prej ali slej do tiste prelomne točke, ko postane njegova stvaritev večja (pomembnejša) od njega samega. To je trenutek moči, a tudi trenutek melanholije. Njegova moč je sedaj podvojena; njegova stvaritev je kapital, ki prinaša obresti. Toda hkrati se je ustvarjalčevo ustvarjanje utelesilo v predmetu – to pa je globoka melanholija. Je namreč slutnja trenutka, ko postane predmet tudi on sam – slutnja smrti."

Industrijska revolucija je prenesla poudarek od ustvarjalca na stvaritev; od rokodelca, mojstra, trgovca, na proizvod. Človekovo delo se je do določene mere razosebilo, postalo je zgolj izdelek, predmet, katerega je ustvarila množica posameznikov. (odnos med normo in tipom!). Z industrializacijo so se povsem spremenile razmere v družbi, in sicer v smislu ekonomskega temelja družbe (kaj je gospodarska osnova), načina proizvodnje (kako se proizvaja) in lokacije proizvodnje (kje se proizvaja).

V času industrijske revolucije se je stopnja delitve dela še posebej povečala, zaradi naraščanja obsega proizvodnje je bilo v mestih potrebno veliko nove delovne sile. Sprožil se je obsežen val migracij v mesto, na podeželju pa je potekal proces deagrariacije. Preseljevanje ljudi iz podeželja v mesto, oziroma hitro naraščanje števila prebivalcev mesta, imenujemo urbanizacija (bistvo urbanizacije je koncentracija). Seveda se je ta proces začel v različnih deželah v različnem času. V Angliji, zibelki industrializacije, se je urbanizacija pričela že v začetku 19. stoletja, v Nemčiji v drugi polovici 19. in v začetku 20. stoletja, v Italiji v drugi polovici 20. stoletja, pri nas pa po letu 1950.

Urbanizacija se nanaša na 3 vsebine:

1. prostorska rast mest. Mesta so se zaradi stanovanjske gradnje in širjenja proizvodnih dejavnosti prostorsko zelo povečala in razširila v okolico. Primer Köln: srednjeveško mesto – 405 ha, okoli 1883 – 1006 ha, 1888 – 11.106 ha, 1910 – 19.719 ha, 1922 – 25.125 ha, 1975 – 40.512 ha. Maribor (samo pozidane površine): srednjeveško mesto – 2,5 ha, 1850 – 11 ha, 1920 – 54 ha, 1950 – 110 ha, 1970 – 540 ha, 1990 – 860 ha. Območje z gostoto nad 100 preb/ha okoli Londona se je povečalo od 4 km od središča (1800) na 15 km leta 1920, leta 1969 je znašala okoli 30 km. Nastal je nov tloris in nove oblike zazidave – bloki v stanovanjskih soseskah, prostostoječe enodružinske hiše; zaradi intenzivne stanovanjske gradnje so se pojavile nove oblike prometa in prometnic. (relevantni elementi prostorskega razvoja so: štev preb., pozidano območje, starost objektov, tloris). Iz tega obdobja izhaja pojem ruralno urbani kontinuum – prehodni pas med mestom in podeželjem. Med mestom in podeželjem je vedno obstajal prehodni pas, kjer so se urbane dejavnosti postopoma redčile, pokrajina pa je dobila vedno več agrarnih potez. V srednjem veku je bilo to območje omejeno na okolico obzidja in bližino vpadnic, kasneje se je prehodno območje razširilo zaradi novih obrtnikov in trgovcev, ki so se naselili v bližini mesta, v času industrializacije pa predvsem na račun stanovanj in proizvodnih dejavnosti, ki so se locirale izven mestnega obzidja. Danes obsega ta prehodni pas veliko območje (obmestje), urbane funkcije so močno disperzirane po okolici mesta.

2. večanje števila mestnega prebivalstva. Mesta so od nekdanj privlačevala ljudi zaradi možnosti zaslužka, ki ga je nudila visoka stopnja delitve dela. Primer Köln: 1794 – 44.500, 1895 – 321.600, 1994 – 1.004.928. Paris: 1790 - 490.000 preb., 1801 – 548.000, Okoli leta 1800 je bilo na svetu 750 mest z več kot 5000 preb, 200 mest z več kot 20.000 preb. in 45 z več kot 100.000 preb. Leta 1950 pa je število mest poraslo na 27.600, 5.500 in 875. Danes 1/3 preb. živi v mestih z več kot 500.000 preb., 1/5 v mestih z več kot 20.000 preb (Beaujeu, Garnier :3). V Angliji in Wellsu je že leta 1901 v mestih živelo 77% preb., ta delež se je do leta 1951 povečal na 80,7%, danes preko 90%. Koncentracija prebivalcev je vzrok za obsežne socialne spremembe v družbi – individualizem namesto nekdanjega kolektivism, interesne povezave med ljudmi namesto nekdanjih teritorialnih, večja socialna diferenciacija. Ta proces

opisuje Jakhel: "Urbanizacija je potekala v znamenju preobrazbe, ki je povzročila propad veljavnih oblik prava in tradicije, uveljavljenih povezav človekovega duha, propad osebnega reda. S tem je bila odpravljena smiselnost samovolje, obe enim pa je bil posameznik osvobojen obvez in odgovornosti do skupnosti in bližnjega. Pot urbanizacije gre prek te dezintegracije.. Pri tem pa se pogosto in lahko spregleda, kakšne vseobsežne in mogočne oblike reda so nastale na novo in se vedno bolj oblikujejo. to so ureditvene oblike ove vrste; predmetne ureditve... Kdor se vključi vanje, se mora držati njihovih pravil.. Kdor se njihovi zahtevi izmika, se odpoveduje udeležbi pri učinku; kdor pod to zahtevo odpove, propade." (druga značilnost urbanizacije je dezintegracija nekdanje socialne skupnosti). Večje število urbanega prebivalstva pomeni nastajanje specifičnih ekonomskih, socialnih in kulturnih odnosov – z naravo je živi vedno manj ljudi (delež kmečkega prebivalstva se v razvitih družbah giblje okoli 5%), visoka stopnja motorizacije, nastajanje urbane kulture. Intenzivnejša urbanizacija v Sloveniji se je pričela po letu 1950. Takrat je bilo v Slov preko 60 % kmečkega prebivalstva, leta 1991 ga je samo še 6 %. V istem času je v mestih živelo okoli 20 % ljudi. Intenzivna deagrarizacija in migracije v mesta so vzrok intenzivni stanovanjski gradnji, prostorskem širjenju – gradnji blokovnih stanovanjskih sosesk, ojektov družbenega standarda.

Značilnosti razvoja mestnega prebivalstva v Sloveniji

Demografski razvoj mest je prešel različne razvojne faze. Od konca 19.stol., ko je bil izveden prvi sistematični popis prebivalstva na območju Slovenije, pa do danes je večina mest demografsko naraščala, spreminjala pa se je intenziteta rasti. Do leta 1950 je bila demografska rast postopnejša (počasnejša), obdobje 1960-80 je čas najintenzivnejše rasti v vseh mestih Slovenije (obdobje industrializacije; v zahodni Evropi na prehodu v 20.stol.). Najprej proces urbanizacije, tj. naraščanje števila mestnega prebivalstva, kasneje suburbanizacija in reurbanizacija.

Demografski razvoj slovenskih mest kaže več razvojnih stopenj:

- zmerna rast do 1940, demografski razvoj je bil dokaj poenoten, značilen je skoraj za vsa mesta, razen za Piran, kjer štev. prebivalcev že od začetka 20. stoletja nazaduje. To je posledica postopnih priseljevanj v mesta, število delovnih mest se je povečevalo postopoma.
- intenzivna rast v obdobju 1960-70 v vseh srednjevelikih mestih. Tak razvoj je posledica intenzivne industrializacije oziroma urbanizacije ter s tem povezane deagrarizacije in preselitev iz vasi v mesta. Najprej se je industrija nastanila v mestih, ki so imela industrijsko tradicijo v obliki obrtnih delavnic ali manjših družinskih podjetij. Po letu 1990 se kaže zaključek te rasti; demografski razvoj se umirja, število prebivalcev v večini mest stagnira.
- intenzivna rast v obdobju 1970-80 v manjših mestih. Povezana je z nadaljevanjem procesa industrializacije in razmeščanja proizvodnih obratov v manj razvita območja. V novejšem obdobju stagnacija. Mala mesta demografsko nazadujejo (zaradi manjšega naravnega prirastka, ni priselitev).
- po 1990 večja mesta demografsko stagnirajo, povečuje se število prebivalcev v obmestnih naseljih (območja koncentracije, mestne regije). Velika mesta demografsko rastejo na račun priselitev iz drugih regij, podeželskih in perifernih območij (vzrok je običajno zaposlitev), mestno prebivalstvo pa se seli na obrobje (v obmestja in mestne regije (manjša naselja). Velika mesta z obmestji so demografsko najbolj dinamična.
- naraščanje števila prebivalcev v malih mestih se je po letu 1990 upočasnilo; postopek deagrarizacije je končan, v večini podeželja je že dosežen agrarni minimum. Zaradi visoke mobilnosti in dobre dostopnosti do zaposlitvenih in oskrbnih središč živi velik delež prebivalstva na urbaniziranem podeželju.

Razvoj števila prebivalcev v bodoče kaže na prednost mestnih regij in suburbanih območij pred malimi in srednje velikimi mesti.

Gibanje števila prebivalcev glede na trend

(vir: Maksimiljan Fras: Demografski razvoj slovenskih mest. 2000, PeF - diplomska naloga)

obdobja	kategorije
---------	------------

	A	B	C	D	E
1869 – 1900	stagnacija	stagnacija	porast	porast	stagnacija
1900 – 1931	stagnacija	porast	porast	porast	stagnacija
1931 – 1948	stagnacija	porast	porast	porast	stagnacija
1948 – 1961	porast	porast	porast	porast	stagnacija
1961 – 1971	porast	porast	porast	stagnacija	stagnacija
1971 – 1981	porast	porast	porast	stagnacija	stagnacija
1981 – 1991	porast	porast	stagnacija	stagnacija	stagnacija
1991 - 1996	porast	stagnacija	stagnacija	stagnacija	stagnacija
mesta:	Brežice, Črnomelj, Dravograd, Grosuplje, Litija, Koper, Krško, Laško, Lendava, Ljutomer, Medvode, Nova Gorica, Ormož, Prevalje, Ptuj, Radlje, Ravne, Ribnica, Rogaška Slatina, Sežana, Slov. Gradec, Slov. Konjice, Škofja Loka, Tolmin, Trebnje, Velenje, Žalec	Ajdovščina, Gornja Radgona, Ilirska Bistrica, Kamnik, Kranj, Novo Mesto, Postojna, Radovljica, Ruše, Slov. Bistrica	Bled, Celje, Domžale, Izola, Jesenice, Kočevje, Litija, Ljubljana, Lucija, Maribor, Murska Sobota, Sevnica, Vrhnika, Zagorje	Hrastnik, Trbovlje, Tržič	Piran

Gibanje števila prebivalcev glede na intenziteto v letih 1869 - 1996

(vir: Maksimiljan Fras: Demografski razvoj slovenskih mest. 2000, diplomatska naloga)

nazadovanje	porast				
pod10%	0 – 300%	300 – 600%	600 – 800%	800 – 950%	nad 950%
Piran	Idrija, Prevalje, Tržič, Izola, Ribnica, Ormož, Radlje, Koper, Lendava, Ljutomer, Ilirska Bistrica	Brežice, Bled, Črnomelj, Sežana, Tolmin, Dravograd, Postojna, Vrhnika, Radovljica, Ajdovščina, Krško, Slov. Konjice, Ptuj, Novo Mesto, Zagorje, Kamnik, Sevnica, Laško, Škofja Loka, Slov. Bistrica, Hrastnik, Maribor, Celje, Trebnje	Ljubljana, Kranj, Slov. Gradec, Ruše, G.Radgona, Kočevje	Žalec, Murska Sobota, Nova Gorica, Rogaška Slatina, Medvode	Domžale, Jesenice, Litija, Ravne, Trbovlje, Grosuplje, Lucija, Velenje

3. Širjenje mestnega načina življenja. Lewis Mumford je v začetku knjige *Mesto v zgodovini* zapisal: "Ta knjiga se začneja z mestom, ki je bilo v simboličnem pomenu svet; končuje pa s svetom, ki je po marsičem postal mesto". Vplivi mesta se vedno bolj prenašajo v okolico – na podeželje. Sprva je ta proces omejen na najbližja naselja, sčasoma zajame celoten teritorij (države). Mestni način življenja pomeni širjenje urbane kulture (način gradnje, preživljanje prostega časa, interesne dejavnosti, popularna kultura) in neagrarnih dejavnosti ter širjenje socialnih značilnosti, ki določajo odnose med prebivalci mesta (individualnost, tolerantnost, mobilnost, prostorsko nevezan način življenja). Mestni način življenja so najprej širili trgovci in obrtniki, kasneje dnevni migranti, danes mediji. Ta miselni vzorec in način življenja se je pričel širiti najprej v obmestje, kasneje še na podeželje. Govorimo o urbanizaciji podeželja in kulturni transformaciji (urbanizacija = pomestenje, disperzija urbanosti), prenosu urbanega vzorca v agrarno pokrajino, kar obsega fiziognomske, socialne in ekonomske spremembe. Urbani način življenja je neodvisen od naravnih razmer (odtujen naravi), temelji na materialnosti, potrošništvu, individualizmu.

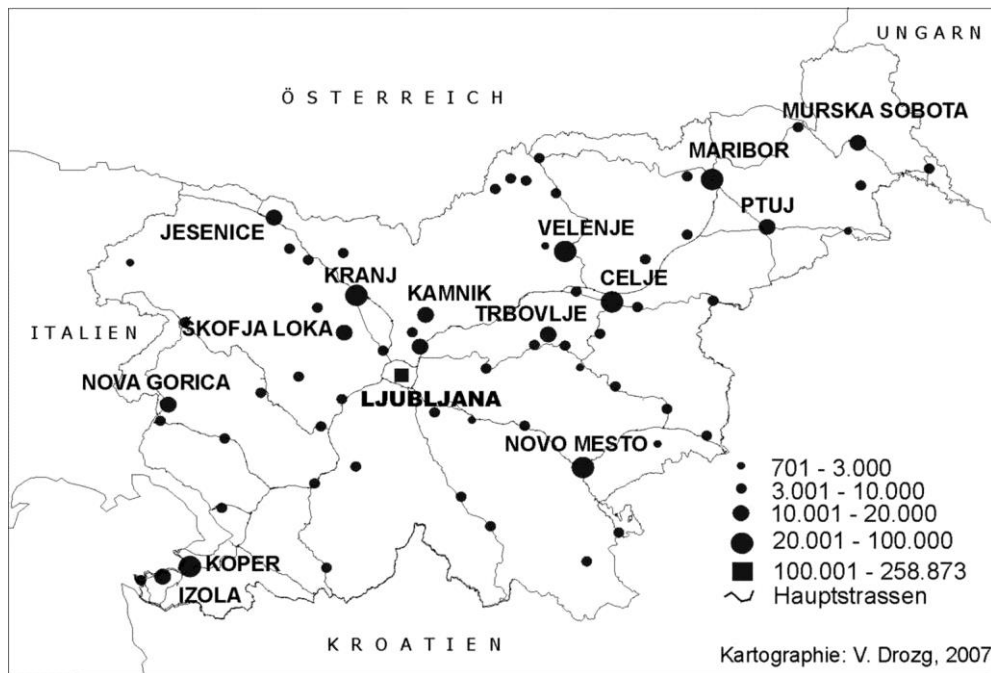
Urbanizacijo lahko merimo na več načinov:

1. z deležem prebivalcev, ki živi v mestih. V Slo je stopnja urbanizacije okoli 60 %, v Angliji, Belgiji, Nizozemski, Norveški preko 90 %. Vendar ta pristop ni povsem v skladu s tretjim pojmovanjem urbanizacije, pa tudi ne z aktualnimi procesi, ki se odvijajo v sodobnih družbah. Opažamo namreč, da je danes aktualnejša urbana disperzija prebivalstva, dekoncentracija, kakor nadaljna rast velikih mest. Zato je morda ustrežnejši drugi način,
2. pri katerem upoštevamo razmestitev (število) prebivalstva, ki živi v večjih urbanih naseljih. O višji stopnji urbanizacije govorimo, če večina prebivalstva živi v več mestih, ne le v enem velemestu (kar je pogost pojav v manj razvitih državah). Zato upoštevamo delež urbanega prebivalstva, ki živi v največjih mestih posamezne države (npr. z več kot 1 mio. prebivalcev oz. 10.000 prebivalcev za Slovenijo). Takšno relativno merilo bolje upošteva lokalne razmere v posamezni državi.

Prikazovanje mest v literaturi je izrazito dvojno: po eni strani je mesto kraj novih priložnosti, svobode, napredka, po drugi strani pa neprijazen, brezoseben kraj, kjer se človek počuti izgubljenega, številko v množici, prepuščenega samemu sebi.

Z urbanizacijo se je spremenilo troje:

1. razmerje med mestom in podeželjem; nekoč nasprotujoči si območji sta se pričeli povezovati in dopolnjevati (prehodno območje – ruralno-urbani kontinuum, suburbano območje)
2. razmerja med mesti; urbani sistem, ki pomeni hierarhično razmerje med mesti, se je spremenil. Razlike v opremljenosti mest so se pričele zmanjševati, število hierarhičnih stopenj v urbanem sistemu se je iz 7 zmanjšalo na 4.
3. struktura mest; zaradi prostorske rasti se je spremenila notranja zgradba (ustroj) mest; povečalo se je število centralnih območij, prometni sistem, prišlo je do ločitve kraja dela od kraja bivanja, namesto kompaktnega mesta je začelo nastajati t.i. disperzno ali regionalno mesto

Mesta glede na velikost števila prebivalcev

Faze urbanizacije

Koncentracija prebivalstva in gospodarskih dejavnosti v mestih je postopoma pripeljala do protislovja, nove razvojne faze. Velika socialna in prostorska diferenciranost, ekološki problemi, gostota poseljenosti, razvoj prometnega omrežja je privedel do razseljevanja prebivalstva iz mest. Demografsko rasti so pričela obmestna naselja, ta proces pa imenujemo suburbanizacija.

(pripona "sub" pomeni nižjo stopnjo urbanosti. Suburbana naselja namreč nimajo vseh urbanih funkcij, temveč samo tiste, ki so namenjene dnevni oskrbi tamkajšnjega prebivalstva ter nekatere storitvene dejavnosti. V tem smilu so »nepopolna« urbana območja.)

V razvitejših državah se je razvoj obmestij pričel v 70 letih, v Slo v 90 tih. Dejansko vsa slovenska mesta po letu 1991 izgubljajo število prebivalcev, demografsko naraščajo pa obmestna naselja; gre za proces dekoncentracije, disperzije urbanega prebivalstva (za razliko od koncentracije, ki je značilnost urbanizacije). Razlikovati je potrebno izvor priseljencev v obmestna naselja – ta je lahko iz bližnjega mesta ter iz podeželja. Učinek je v obeh primerih enak, vendar je, vsaj za socialno geografijo, relevantna razlika glede socialnega statusa priseljencev.

Ločimo dve fazi suburbanizacije:

1. primarna faza, pri kateri gre samo za demografsko rast obmestnih naselij
2. sekundarna faza, pri kateri se v obmestna naselja selijo tudi delovna mesta in druge urbane funkcije (rekreacija, oskrba, izobraževanje)

Osnova suburbanizaciji je prostorska diferenciacija mestnega prostora ter socialna diferenciacija meščanov. Koncentracijo ljudi spremlja tudi socialno razlikovanje, pri čemer težijo premožnejši sloji k prostorski ločitvi od ostalih; posledica tega je preselitev na obrobje mesta, kar je že iz časa aristokratskih vil vzor (in privilegij) premožnejših meščanov. Zaradi ekonomske rasti mesta se bivalne razmere v središču slabšajo (promet – mesto je iz obrobja dostopno hitreje, kot prevoz po mestu; prostor je vedno bolj diferenciran – ne gre le za ločitev kraja dela od kraja bivanja, temveč za ločitev kraja bivanja od kraja rekreacije, nakupovanja, izobraževanja; socialna diferenciacija povzroča tudi pogost vandalizem in kriminal v mestih; ne nazadnje je cena zemljišč v mestih višja kot na obrobju – parkirišča, garaže, m2 stanovanja). Premožnejši ljudje se zato selijo iz mesta na obrobje (v obmestna naselja), kasneje jim sledi še srednji sloj.

Posledica suburbanizacije je **suburbano območje** - območje, ki je funkcijsko povezano z mestom. Suburbanizacija spreminja demografsko težišče mesta, to se sedaj seli proti robu,

kjer zato nastajajo tudi nekatere urbane dejavnosti (nakupovalna središča, industrijske in poslovne cone), prometna vozlišča. Suburbanizacija povzroča intenzivne dnevne migracije ne le na delo, temveč tudi po nakupih, kulturnemu udejstvovanju, večino potreb prebivalci suburbanih naselij zadovoljujejo v mestu. Ob tem se pojavlja problem financiranja družbene infrastrukture, saj je le ta v pristojnosti mesta, uporabniki pa prihajajo iz drugih krajev. Suburbano območje se nezadržno širi v nekoč agrarno pokrajino. Značilna so suburbana naselja, kjer prevladujejo enodružinske stanovanjske hiše. Posledice so:

- razmestitev urbanih funkcij, spreminjanje značaja mest, ki postajajo predvsem oskrbna in zaposlitvena središča, del prebivalstva pa se seli na obrobje. V suburbana območja se preseljujejo dejavnosti, ki zahtevajo velike površine, kakršnih v mestu primanjkuje ali so predrage, ter dejavnosti, ki so ekološko zahtevne (deponije)
  - fiziognomske spremembe; mesto brez meja je mesto brez središča, pojav "dolgih vasi" in razpršene gradnje. Suburbana območja so konglomerat pozidanih površin, urbanega zelenja, kmetijskih zemljišč, infrastrukturnih objektov in naprav, prometnih vozlišč.
  - spreminjanje kulturne krajine; izgubljanje regionalne identitete naselij, unifikacija in oblikovno poenotenje, brez kvalitetnih vizualnih povdarkov (degradirana urbana pokrajina)
- Suburbana območja določa: rast števila prebivalstva, število novogradenj, število priseljencev, delež dnevnih migrantov, gostota prebivalcev, namembnost površin.

Ta čas je suburbanizacija v Sloveniji med prevladujočimi procesi, ki ustvarja strukturo in podobo naselij. Po nekaterih ocenah (Ravbar 1999) zavzema 1/3 ozemlja države, tod živi 3/4 prebivalstva Slovenije; najvišji delež naselij, ki sodijo k suburbaniziranim območjem je v obmestju obalnih mest, v Celjski kotlini, na Gorenjskem, v delij ljubljanske aglomeracije. Gostota prebivalstva je 280 preb/km² (trikrat več od povprečja). Suburbana naselja imajo specifično socialno demografsko sestavo prebivalstva (več mladih ter več upokoencev, višja izobrazba), specifičen tloris, specifične funkcije (predvsem za dnevno oskrbo in storitvene dejavnosti) – Germ: Suburbanizacija okolice Slovenske Bistrice.

Že od začetka prejšnjega stoletja se v razvoju mest kažejo centrifugalne tendence in znaki decentralizacije urbanih struktur. Ob tem se postavlja temeljno vprašanje, ali v obdobju vsesplošne urbanizacije še lahko govorimo o mestu, kakršnega smo poznali iz 19. stoletja, ali pa se je potrebno sprijazniti še z drugimi urbanih konfiguracijami (oblikami), ki imajo podobe funkcije, kot jih pripisujemo mestu 19. stoletja. Hkrati s tem se pojavlja teza o deurbanizaciji, ki izpostavlja drugačno smer (prostorskega) razvoja družbe, kakršen je potekal do srede 20. stoletja. Označuje ga premik od mestnega središča na obrobje mest in širšo okolico. Očitno za centralnost in centralne funkcije ni več privilegiranih lokacij in da urbanost kot socialni pojav in način življenja ni več povezana z mestom. Ob tem se pojavlja resen pomislek, da ob centrifugalnih silah, ki določajo sedanji urbani razvoj, ne obstajajo ustrezne centripetalne sile, ki bi okrepile centralni položaj mest.

V preteklih 200 letih je proces urbanizacije vzpodbujala industrializacija. S koncem industrializacije se je spremenil tudi (gospodarski) pomen mest oziroma so se spremenili robni pogoji za razvoj kompaktnega mesta. Nekdanja centralnost v obdobju nove ekonomije in storitvenih dejavnosti ni več tako pomembna. Zaradi tega mesto sicer ne bo izumrlo, bo pa manj atraktivno za razvoj gospodarskih dejavnosti, kar se že vidi v decentralizaciji gospodarskih subjektov in v nastajanju regijskega mesta. Mesta so v pogojih masovne proizvodnje, potrošništva, splošne blaginje in keynianske gospodarske politike izgubila na pomenu (:401).

V obdobju velike specializacije in terciarizacije družbe, pa tudi specializirane delitve dela, bo v mestih nadpovprečna koncentracija ljudi, ki se ukvarjajo s kulturno produkcijo v najširšem pomenu besede, z ustvarjanjem novih idej o razvoju, tržnih nišah, o novih proizvodih. Hkrati pa bodo velika podjetja iskala prav takšna okolja za lociranje svoje dejavnosti. To je gotovo priložnost sodobnih mest, kot centrov kreativnih dejavnosti in ljudi s kreativnimi idejami. Ugotovljeno je, da je prostorska bližina in s tem možnosti komunikacije pomemben element kreativnosti. S tem se premikajo /spreminjajo meje med delovnim in bivalnim okoljem, med delovnimi in prostim časom. Zato: orisana decentralizacija mest ne pomeni prekinitev ali slabitev prostorskih povezav med prebivalci, temveč povečano soodvisnost in povezanost med njimi, kar vodi v specifičen urbani kontekst socialnih odnosov.

(Dieter Läßle: Phoenix aus der Asche. V: Helmut Berking, Martina Löw: Die Wirklichkeit der Städte. Nomos 2005)

Med pojavi, ki najpomembneje zaznamujejo sodobna mesta, je ločitev kraja dela od kraja bivanja. To je nakakšna dediščina sodobnih mest in humanejšega načina življenja. Posledica tega je nastanek obsežnih stanovanjskih in zaposlitvenih območij oziroma polarizacija prostora med poklicnim in privatnim življenjem. Na eni strani se oblikujejo območja rekreacije, oskrbe, izobraževanja, ki so razmeščena v bližini stanovanjskih območij pa tudi v obmestju, na drugi strani pa nastajajo komunalne cone, industrijska območja, poslovne četrti, infrastrukturna območja, kjer je skoncentrirana večina delovnih mest. Takšna prostorska diferenciranost, z vsemi posledicami, ki jih prinaša, je rezultat spremenjenih produkcijskih odnosov. Pojavila se je z industrializacijo, tj. masovno proizvodnjo, legalizirala pa s Corbusierjevo idejo o funkcionalističnem mestu, v katerem so osnovne človekove dejavnosti prostorsko ločene. Ločitev kraja dela od kraja bivanja omogoča in hkrati vzpodbuja razvoj prometa.

Zaradi procesa suburbanizacije in s tem povezane dnevne migracije, so se izoblikovala obsežna območja, ki so v funkcijskem pogledu del mesta. Po izkušnjah razvitejših držav se v obmestju postopoma seli vse več drugih dejavnosti; poleg oskrbnih in storitvenih še proizvodne, obrtne in infrastrukturne (- sekundarna urbanizacija). Temu procesu sledi in ga vzpodbuja razvoj prometa in motorizacije. Obmestna naselja so z regionalnim središčem pa tudi med seboj povezana z zmogljivim in raznovrstnim omrežjem prometnih zvez, kar še vzpodbuja razvoj na mestnem robu. Tudi cena zemljišča in dostopnost (ki je danes pomemben lokacijski kriterij) prispevata k atraktivnosti roba mesta oziroma obmestja.

Razlikovanje med mestom in obmestjem je vse težje; nekdanja obmestna naselja so v funkcijskem pogledu del mesta, videz pokrajine na robu mesta je vse manj podoben agrarni pokrajini. V obmestju se množijo dejavnosti, ki so del urbane ekonomije in jih uporabljajo prebivalci celotne mestne regije (npr. nakupovalna središča, rekreacijska območja, prometna vozlišča, servisne, skladiščne in transportne dejavnosti). Mesto in obmestna naselja so povezana v funkcijsko nedeljivo celoto, nekakšno mesto regionalnih razsežnosti. Zanj je bistvena disperzija urbanih dejavnosti po celotnem območju mestne regije in delitev funkcij med naselji, ki regijo sestavljajo. Spremenjen značaj mesta je sicer opaznejši v funkcijskem smislu, vendar če vemo, da funkcija določa obliko, bodo spremembe slej ko prej opazne tudi v morfologiji; čeprav so opazne že danes.

Okolica mest je marsikje posejana s nekašnimi "tortami", "pločevinastimi škatlami", "virtualnimi prostori", ki ustvarjajo "sceno" 21. stoletja in s svojo pojavnostjo ustvarjajo nove dominante. Vse več dejavnosti povsem mestnega značaja je razmeščenih izven strnjeno pozidanega območja mesta. Ne le v funkcijskem, tudi v oblikovnem (morfološkem) smislu, razlike znotraj mestne regije ne obstajajo več. Takšna urbana tvorba, v literaturi zasledimo pojem regionalno mesto, ne ustreza najbolj našim predstavam o obliki mesta, zato jo zadržano sprejemamo kot nov relevanten pojav. V naših glavah je globoko zasidrana predstava o mestu, kakršno se je izoblikovalo koncem 19. stol. in na prehodu v 20. stol. skica

Prehodni pas med mestom in podeželjem je obstajal vedno, le da je bil nekoč veliko manjši in manj izrazit. Iz zgodovine srednjeveških mest je znano, da so se ta začela za mestnimi vrati, kjer so veljali mestni zakoni in mestni red. Že v 17. stol. pa so pred mestnim obzidjem nastajale bolj ali manj urejene naselbine trgovcev, delavcev, obrtnikov, ki v mestu niso mogli ali smeli stanovati, so pa bili mestu potrebni. (Maribor - ob Partizanski cesti, Koroški cesti). Pozneje, ko so v večini mest srednjeveško obzidje odstranili, so te predele enostavno priključili mestu. Ta del mesta je manj pravilno pozidan, drugačna je parcelacija...

V obmestju se nahajajo specifične dejavnosti oz. oblike izrabe zemljišč. Obmestje se širi predvsem zaradi stanovanjske gradnje, rekreacijskih površin, komunalnih con, infrastrukturnih koridorjev in obrtno industrijskih območij. V okolico mesta se selijo dejavnosti, katerih lokacije v mestu so neprimerne ker potrebujejo veliko prostora (bodisi zaradi škodljivih emisij in zato potrebnih obsežnejših varnostnih območij ali zaradi ekstenzivne izrabe površin) ali ker se želijo izogniti pomanjkljivosti mesta, vendar kljub temu ostati v njegovi bližini. Pomembna vsebina obmestja je tudi stik mesta z naravno pokrajino ali tim. zelenim sistemom.

Obmestje je območje, kjer mesto prehaja v podeželje. Značilno za obmestje je, da se med oblikami urbane rabe površin pojavljajo večja sklenjena območja kmetijske oz. neurbane namembnosti. Govorimo o urbani pokrajini, novi obliki mesta – regionalnem mestu.

Naslednja razvojna faza/oblika je urbanizacija podeželja (angl. counter-urbanisation). Ta označuje širjenje urbanega načina življenja na podeželje. Za razliko od bližnje okolice mest, je sedaj urbani kulturi (v najširšem smislu besede) in urbanemu načinu življenja izpostavljen celotni prostor. Urbanoekonomski in socialni odnosi so postali prevladujoč miselni vzorec, ki postavlja pravila tudi v območjih izven mest. Urbanizacijo podeželja spremlja intenzivno socialno preslojevanje, modernizacija, širjenje kulture bivanja, povečana zavest o vrednosti kulturne dediščine, občutek lokalne pripadnosti (identitete). Nosilci urbanega življenja na podeželju so priseljenci iz mesta ter domačini, ki dnevno migrirajo v mesto. Širjenje urbanega načina življenja kot del procesa urbanizacije temelji na vzorih.

Ta oblika urbanizacije je zaenkrat najizrazitejša v Angliji, Skandinaviji, Nemčiji, delno Franciji. Čeprav se pojavljajo tudi (akademske) dileme, ali gre pri suburbanizaciji v Sloveniji dejansko za proces urbanizacije podeželja.

Določa jo (obratno) razmerje med obsegom priselitev (pozitiven migracijski saldo) in položajem naselja v urbanem sistemu. Za urbanizacijo podeželja je značilna dekoncentracija, disperzija poselitvenega vzorca, kjer demografsko rastejo tudi manjša naselja (v nasprotju s procesom urbanizacije).

Po mnenju nekaterih (Fielding), je counter urbanisation samo oblika suburbanizacije, ki se postopoma širi v celoten poseljen prostor.

Naslednja oblika/faza urbanizacije je reurbanizacija. Gre za ponovno rast mest, predvsem na račun izboljšane kvalitete bivanja, boljše dostopnosti do urbanih dejavnosti, prenove degradiranih območij. Poudariti je potrebno, da to ni zadnja faza urbanizacije, temveč nekaj korektiv prejšnjih dveh faz. Tudi v obdobju intenzivne suburbanizacije se v mestih odvija intenzivna stanovanjska gradnja (prenova), ki pomeni demografski in prostorski razvoj mest. Po intenzivnosti se ta proces zaenkrat ne more primerjati s suburbanizacijo in urbanizacijo podeželja. Vzroki reurbanizacije so številni; po eni strani propadanje stavbnega fonda v mestih in s tem izguba dohodka od stavbnih zemljišč, slabšanje kvalitete bivalnega okolja, urbanizacija – kompaktno mesto; suburbanizacija – obmestje, disperzno mesto, regionalno mesto; urbanizacija podeželja – urbana pokrajina; vse oblike - kompaktna mala mesta, regionalno mesto; reurbanizacija – izgrajevanje kompaktnega mesta

Regijsko mesto

Odkar je osebni avtomobil prometno sredstvo širokih množic, osebni stik med ljudmi pa nadomešča komunikacija preko tiskanih in elektronskih medijev, se nakdanje kompaktno mesto, znano tudi kot »mesto kratkih poti«, intenzivno razrašča v svojo okolico, v obmestje. Meje takšnega mesta pravzaprav niso več določljive; vse več ljudi živi urbani način življenja, čeprav bivajo v agrarnih naseljih, delovna mesta in centralne dejavnosti, nekdanje lastne mestnemu središču, se selijo v obmestje, dnevni migranti se niti za ceno nekaj urnega potovanja na delo niso pripravljene odreči bivanju v naravnem okolju. Vse bolj se zdi, da je potrebno na novo opredeliti pojem »mesto«, morda v smislu, kot ga je formuliral Francis Loyd Wright leta 1932 v knjigi *Broadacre City*: »Mesto prihodnosti bo povsod in nikjer; tako drugačno bo od antičnega ali katerega koli današnjega mesta, da bomo najbrž kar spregledali njegov nastanek.«² (cit. po: Werner 1995, 7). Zdi se tudi, da je disperzija gospodarskih dejavnosti vsesplošen pojav že od druge polovice 20. stoletja dalje in da se nobeno mesto, ne glede na velikost, tovrstnemu »razmestenju« ne more izogniti. Terciarizacija, motorizacija, drugačen način bivanja, vse to botruje razselitvi urbanih dejavnosti v okolico. Nekoč je veljalo, da je bistvo urbanizacije koncentracija (delovnih mest, prebivalcev, gradbene dejavnosti), danes bi na urbanih območjih prej prepoznali proces disperzije. Okolica mest je v procesu suburbanizacije pridobila veliko urbanih značilnosti. Še več, del obmestja se spreminja v mesto, del podeželja pa ima vse več značilnosti suburbanega območja.

Urbano območje se širi na račun podeželja. Mesto ki ob tem nastaja, je spoj kompaktnega, strnjeno zazidanega mesta, kakršno je nastajalo od srednjega veka do konca industrijskega obdobja ter obmestja, kakršno nastaja v po industrijskem obdobju v procesu suburbanizacije. Bolj kot v kompaktnem mestu je težišče aktualnega razvoja v obmestju. Očitno je namreč, da se v obmestje prenaša del gospodarskih dejavnosti, da postaja obmestje kraj bivanja vedno večjega števila prebivalcev mesta in razvojno dinamično območje. »Regija je mesto«, s tem sloganom so pred leti nemški prostorski planerji ponazarjali novo značilnost razvoja urbanih območij (Die Region ..., ARL 1999).

Razvoj odnosov med mestom in obmestjem

Nova oblika mesta nastaja v obmestju. Zato bomo v nadaljevanju skušali osvetliti odnos med mestom in obmestjem skozi zgodovinsko perspektivo. V tem odnosu lahko ločimo vsaj tri faze:

1. Okolica mest se je pričela razvijati takrat, ko je odpadla potreba po zavetju znotraj obzidanega mesta in ko bivanje v mestu ni več prinašalo posebnih privilegijev. Sprva so se zunaj obzidja naselili obrtniki, ki zaradi cehovskih predpisov niso mogli delovati v mestu ter ljudje, ki so delali v mestih, pa se tam niso mogli naseliti. Vpliv mesta je segel le do najbližjih naselij, katerih prebivalci so v mestu prodajali les, živino in kmetijske pridelke. Vedeti je potrebno, da je bilo srednjeveško mesto v gospodarskem pogledu dokaj avtarkično, podobno tudi okolica. Redke vezi med območjema so bile omejene na upravne zadeve, trgovanje z zaledjem pa je bilo vsaj do 15. stoletja zaradi redkih prometnic zelo omejeno.

2. V času industrializacije se je odnos med mestom in okolico pričel spreminjati. Zaradi priseljevanja ljudi v mesta, so se ta prostorsko močno povečala, tak razvoj pa je zajel tudi obmestna naselja. Še posebej v obdobju, ko so se mesta širila v obliki tako imenovanih vrtnih mest in delavskih kolonij. Ta so največkrat nastajala v bližnjih obmestnih naseljih, v predmestjih ali ob industrijskemu obratu. Vendar razvoj obmestnih naselij ni bil intenziven in obsežen niti v demografskem, niti v prostorskem pogledu. Še vedno so bila pretežno agrarna naselja, ki so le počasi dobivala urbano podobo. Število prebivalcev v mestih je naraščalo veliko hitreje kot v obmestnih naseljih, pa tudi večji del gradbene dejavnosti se je odvijal v strnjeno zazidanem delu mesta. Kljub temu se je obmestje v tem obdobju povečalo. Iz nekdanjega jasno zamejenega srednjeveškega mesta je nastajalo mesto, odprto proti okolici, kamor so se selile komunalne cone, infrastrukturni koridorji, odlagališča odpadkov in podobne »obrobne«, nemestotvorne dejavnosti.

---

² The future city will be everywhere and nowhere, and it will be a city so greatly different from ancient city or from any city of today that we will probably fail to recognize its coming as the city at all.

3. Sredi 20. stoletja je sovpadlo več okoliščin, zaradi katerih so se pričela razvijati obmestna naselja. Spremenila se je socialna topografija mest. V obdobju industrializacije se je povečala stopnja delitve dela in s tem socialna diferenciacija. Pripadniki višjega socialnega sloja so se pričeli seliti na obrobje mesta in v obmestna naselja, kjer so bili pogoji za bivanje boljši. Hkrati se je povečala mobilnost in motorizacija večine prebivalcev, s tem pa dostopnost do urbanih središč. Zaradi povečane mobilnosti in drugačnih predstav o željenem bivalnem okolju so se sprožile množične selitve iz mesta, s čemer je povezana gradnja enodružinskih stanovanjskih hiš v obmestnih naseljih. Prvi val preselitev datira v 70-ta, drugi v 90-ta leta 20. stoletja. Najprej se je število prebivalcev povečalo v mestu najbližjih naseljih, ki ležijo ob pomembnih prometnicah, kasnejše preseljevanje pa je zajelo tudi manjša in bolj oddaljena naselja. Po letu 1990 so se v obmestna naselja pričele seliti tudi oskrbne in storitvene dejavnosti, še kasneje pa proizvodne. Spremenila se je tudi gospodarska usmerjenost urbanih območij, pa tudi razmestitev novih gospodarskih subjektov, predvsem oskrbnih in storitvenih dejavnosti. Lokacije na robu mesta in ob prometnih vozliščih so postale veliko atraktivnejše, kakor v strnjem mestu. Zaradi drugačnega načina prodaje blaga je veliko nakupovalnih središč nastalo na robu mesta (»na polju«), kjer je na razpolago veliko površin, potrebnih za skladišče in trgovino pod isto streho. Zemljišča so tod cenejša, kar je ob tako velikih trgovskih kompleksih pomemben razlog. Lokacije v obmestju so bližje demografskemu težišču mesta in zato za večino ljudi bolj dostopne.

To fazo razvoja mest zaznamuje proces razseljevanja prebivalstva in urbanih dejavnosti. Okoli mesta je nastalo suburbano območje, ki ga označuje intenziven razvoj stanovanjske gradnje, oskrbnih in storitvenih dejavnosti (nakupovalna središča, tehnološki parki, sejmišča, rekreacijska območja) ter infrastrukturnih objektov in naprav (avtocestnih vozlišč, komunalnih con), kar vse je povzročilo obsežno fizično, gospodarsko in socialno preobrazbo pokrajine. Podoba nekdanjih agrarnih naselij je že povsem semiurbana, podobno tudi socialne značilnosti prebivalcev. Naselja, ki so nekoč bila, funkcijsko vzeto, v podrejenem položaju v odnosu do mesta (**suburbana naselja** - brez oskrbnih in storitvenih dejavnosti in brez delovnih mest), postajajo v gospodarskem smislu vse bolj neodvisna. Dejavnosti v suburbanih naseljih so namenjene prebivalcem bližnjega mesta in ostalih obmestnih naselij, v suburbanem območju je zaznaven proces specializacije, kar je bila poprej značilnost mest. Nekdanji enosmerni odnos med mestom in obmestnimi naselji prerašča v mrežo funkcijskih povezav. Slika

Zanimivo je, kako se je spreminjalo dožemanje tega pojava. Sprva je bil označen z bolj negativnimi kot pozitivnimi opisi – razpršitev mestnih funkcij v okolico, razvrednotenje kompaktnega mesta, širjenje perifernosti, urban sprawl (Dürrenberger 1992). Kasnejši opisi so veliko bolj »spravljivi«, predvsem pa se je spremenila semantika pojava - govora je o vozliščih, mreženju, kooperaciji in koordinaciji med mestom in obmestjem (Heinz 2000, Sieverts 1997).

Opredelitev regijskega mesta

Kako poimenovati opisani pojav? V literaturi najdemo dve pojmovanji. Prvo, ki prihaja od prostorskih planerjev, izpostavlja regionalno razsežnost novega mesta, od tod termin mestna regija (nem. Stadtregion (Zehner 2000), angl. city region (Pacione 2002)). Na drugi strani so raziskovalci mest in urbanisti, ki v obravnavanem pojavu vidijo novo obliko mesta, zato je v osredju besedne zveze termin mesto - disperzno mesto, regijsko (ali regionalno) mesto (nem. Zwischenstadt (Sieverts 1997), edge city (Hall 1998)). V geografski literaturi zasledimo oba pojma, čeprav je pojem mestna regija pogostejši.

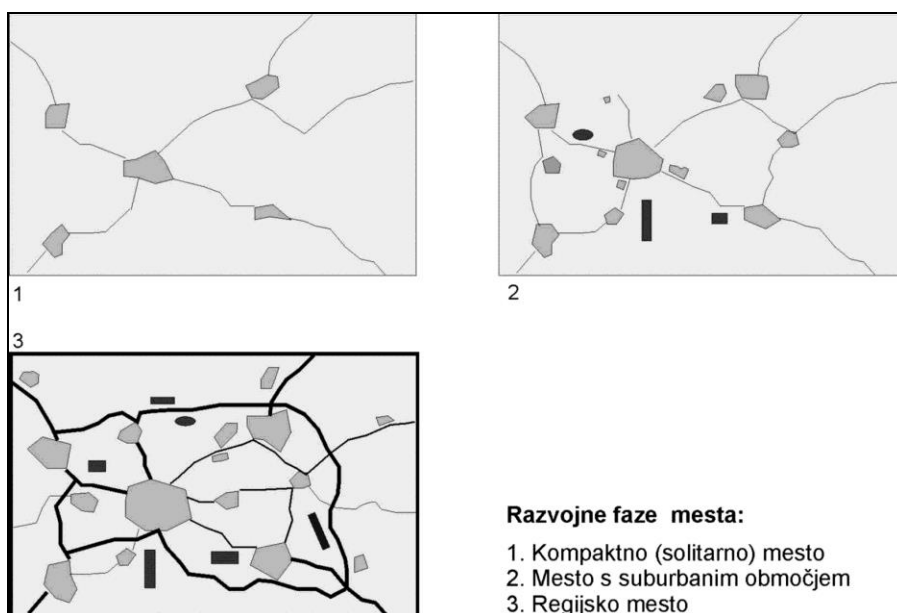
V tej dilemi smo se odločili za termin »regijsko mesto« iz dveh razlogov:

1. mestna regija je vplivno območje mesta, opisani procesi in pojavi pa se odvijajo samo na delu mestne regije, tistem, ki je najbližje mestu. V kolikor bi uporabili termin mestna regija, bi bilo potrebno razlikovati vsaj med »notranjim« in »zunanjim« delom mestne regije.
2. opisani pojav je v pokrajini razviden v fizični razsežnosti, in sicer kot posledica gradbenega razvoja v obmestju. Mestna regija pa je abstrakten pojem, ki ponazarja gospodarske in socialne odnose v vplivnem območju mesta.

V prid terminu »regijsko mesto« govori tudi naslednja razlaga: poenostavljena definicija pravi, da je mestna regija mesto z obmestjem (Brake 2001, 24). Vendar v takšni opredelitvi manjka pomembna značilnost – »mestna regija« kakršno opisujemo, je nova kvaliteta v razvoju mesta in obmestja. Okoli vsakega mesta se oblikuje mestna regija, vendar ni vsako mesto z mestno regijo že regijsko mesto. Regijsko mesto je kvalitativni pojem; nastane v procesu suburbanizacije, ko, kot pravi Gaebe, transformacija obmestnih naselij ni več povezana z regijskim središčem, ko se prebivalstvo in gospodarske dejavnosti razvijajo neodvisno od regijskega središča in ko pridobijo suburbana naselja večino značilnosti mesta (gostoto poseljenosti, velikost in heterogenost), zaradi česar postane predpona *sub-* odveč (Gaebe 2004, 67).

Nastajanje regijskega mesta poteka v treh fazah:

1. faza: začetek je povezan z demografsko rastjo obmestnih naselij, kar je posledica priseljevanja prebivalstva iz mesta ali iz podeželja. Gre za t.i. primarno fazo suburbanizacije, ki jo spremlja intenzivna stanovanjska gradnja in prostorski razvoj obmestnih naselij ter negativna demografska rast v »kompaktnem« mestu. Mesto je v tem obdobju gospodarsko središče, kamor je usmerjena večina dnevnih migrantov, pa tudi kulturno središče in območje identitete širše okolice.
2. fazo označuje proces gospodarske rasti obmestnih naselij. V literaturi se pojavljata tudi termina sekundarna suburbanizacija in suburbanizacija storitvenih dejavnosti (Streich 2005, 280). Zaradi spremenjenega demografskega težišča se vse več oskrbnih in storitvenih dejavnosti, pa tudi proizvodnih con, seli v suburbano območje. Pravzaprav je težko ločiti, ali je gospodarski razvoj obmestja posledica drugačne razmestitve prebivalstva ali gre za spremembe v gospodarstvu, ki so posledica tehnološkega napredka, drugačne logistike, organizacije gospodarskih družb ter vrednotenja prostorskih možnosti lokacij znotraj kompaktne mesta. Kakorkoli, v drugi fazi postaja obmestje »drugi pol« mesta.
3. faza - gospodarski, socialni in prostorski razvoj obmestnih naselij gre v smeri vse večje profiliranosti območja, pa tudi vse tesnejše povezanosti. V tej fazi v obmestje preseljujejo dejavnosti socialne in kulturne infrastrukture. Mesto in obmestna naselja prerasejo v funkcionalno celoto, novo kvaliteto. Intenzivnost gospodarskih povezav se poveča, fizične razlike med mestom in obmestnimi naselji pa se zmanjšajo. Dejavnosti v obmestnih naseljih niso več namenjene samo tamkajšnjim prebivalcem, uporabljajo jih tudi prebivalci mesta in drugih obmestnih naselij. Brake govori o »emancipaciji obmestja od kompaktne mesta« (Brake 2001, 9). Med obmestnimi naselji in mestom nastane omrežje prometnih povezav, zaradi katerih so v ustroju celotnega mesta vse bolj prepoznavni zakoni logistike.

Regijsko mesto ne nastane naenkrat, temveč je rezultat razvoja mesta in suburbanega območja. Lastnosti nekdanjega kompaktnega mesta postajajo vse bolj berljive tudi v obmestju oziroma na območju regijskega mesta. V mislih imamo fizične značilnosti (tipologija objektov, gostota zazidanosti, urbanost v fizičnem smislu besede), socialne (socialna diferenciranost prostora, gostota poseljenosti, socialna heterogenost, urbanost v socialnem pomenu besede) in gospodarske značilnosti (specializiranost funkcij, naraščajoč delež storitvenih dejavnosti, koncentracija dejavnosti).

Ob tem se pojavlja vprašanje, ali se na celotnem suburbanem območju odvijajo tovrstni povezovalni procesi, saj je znano, da z oddaljevanjem od žarišča (mesta) intenzivnost vplivov (odnosov) slabi. Načeloma velja, da regijsko mesto obsega le del suburbanega območja, kjer je stopnja preobrazbe bolj izrazita, proces povezovanja pa intenzivnejši. Predpostavljamo pa lahko, da se skladno z večanjem regijskega mesta, širi tudi obseg suburbanega območja na podeželje.

Iz povedanega lahko sestavimo okvirno definicijo: regijsko mesto je funkcionalna celota mesta in suburbanih naselij, ki ju povezujejo gospodarske in socialne vezi ter urbane funkcije, razmeščene po celotnem območju regijskega mesta.

Značilnosti regijskega mesta

Potem ko smo opredelili vsebino regijskega mesta, je potrebno odgovoriti še na vprašanje, kateri elementi ga definirajo. Menimo, da so bistvene naslednje značilnosti:

- pozitivna demografska rast v suburbanih naseljih
- rast števila delovnih mest v suburbanih naseljih
- intenzivna stanovanjska gradnja, zaradi česar so v obmestju višje cene stavbnih zemljišč kakor v bolj oddaljenem delu mestne regije
- rast števila poslovnih subjektov v suburbanih naseljih, še posebej specializiranih dejavnosti, ki presegajo lokalni pomen, saj so namenjene prebivalcem celotnega mesta in mestne regije
- velik delež dnevnih migrantov, ki niso usmerjeni samo v regijsko središče, temveč tudi v druga suburbana naselja. Več obmestnih naselij ima pozitiven migracijski saldo.
- razvoj neagrarnih dejavnosti v obmestju, ki so bile nekoč tipične za »kompaktna« mesta, npr. rekreacijska območja, zelene parkovne površine, izobraževalna središča in tehnološki parki, nakupovalna središča
- raznovrstna in zmogljiva povezanost mesta in obmestnih naselij s sredstvi javnega prometa

Nekoliko futuristično podobo regijskega mesta je podal Klaus Kunzmann (Kunzmann 2001, 213-221), ko navaja dejavnosti, ki zaznamujejo mestne regije:

- Aeroville, letališče postaja eno od središč regijskega mesta. V njegovi bližini nastajajo trgovski in hotelski kompleksi, predvsem pa skladišča, distribucijski in logistični centri.
- Knowledge City, velika mesta so povečini univerzitetna središča, ta dejavnost pa je ena najbolj mestotvornih. Idealna lokacija za nove tehnološke parke in univerzitetne kampuse je suburbano območje, ker je dovolj prostora, blizu je potrebna tehnična in družbena infrastruktura, kadri, tržišče in uporabniki storitev.
- Nakupovalna središča so že danes vozlišča regijskega mesta, v prihodnje pa bo njihov pomen še porasel. Predstavljajo namreč nova vozlišča socialnega in tudi gospodarskega življenja.
- Funurbia, vse večji del prostega časa ljudi je namenjen zabavi, zato so zabaviščni parki ena od pomembnih dejavnosti v urbanih območjih. Ne le igrišča in zdravilišča, prihaja čas »amaterskih« tekmovališč v avto-moto športu, pokritih smučišč, poligonov za ježo, igrišč za golf. V to vrst dejavnosti lahko prištejemo še najrazličnejše »wellnes« centre, telovadnice in fitness centre, igrišča na prostem.
- www.Suburbia, delo na domu postaja vse bolj razširjeno. Sicer ne v vsaki gospodarski panogi, predvsem v tistih, ki sodijo med storitvene dejavnosti in se nahajajo v večjih mestih. Delo na domu sicer ne pomeni propada poslovnih in proizvodnih območij, pač pa terja dobro opremljenost območja s prometno in informacijsko infrastrukturo, prilagojen tip objektov.

- Arkadia - idealizirano, rustikalno, romantično podeželje je ostanek agrarne pokrajine. Mestnemu prebivalstvu služi za rekreacijo, turizem, stik z naravo. Agrarna pokrajina znotraj urbanih območij je običajno urejena, vzdrževana, preprejena s sprehajalnimi potmi, razglednimi točkami, z vzdrževano rustikalnostjo. Predstavlja antipod urbane kaotičnosti.
- Degradirana območja in marginalne socialne skupine; v vsakem mestu obstajajo zanemarjena, propadajoča, manj vredna območja, kjer bivajo ali se zadržujejo marginalne socialne skupine prebivalcev. V sodobnem mestu se srečujeta obe skrajnosti – urejeno in degradirano, pregledno in kaotično.

Morfologija naselij

Morfologija je veda o zgradbi in obliki. Predmet proučevanja je vse, kar je vidno in čutno dojemljivo. Goethe, ki je prvi uvedel ta pojem v znanstveni besednjak, je morfologiji pripisoval možnosti razkrivanja občih zakonitosti, po katerih je zgrajena organska in anorganska narava. Morfologija je način razumevanja zgradbe in ustroja stvari.

Kot geografski termin se morfologija nanaša na naselje kot fizično tvorbo oz. na morfološke elemente, ki sestavljajo naselje. Morfologija naselij pomeni zgradbo in obliko naselij; (govorica, ki govori očem).

1. Beseda "zgradba" pomeni sestav neke stvari ali pojava. Poudarek je na elementih, ki sestavljajo obravnavan pojav, ter na celoti kot skupini sestavnih delov (elementov), na oblikah, ki pri tem nastajajo ter na principih, po katerih so elementi med seboj povezani.

2. Drugi del morfologije predstavlja oblika. Treba je poudariti, da sta zgradba in oblika enakovredna dela morfologije, da se dopolnjujeta in da ni enega brez drugega. Kadar govorimo o zgradbi naselja se s tem pojmom povezuje še oblika. In kadar je govora o obliki, formi, se ta zmeraj nanaša na elemente, sestavne dele celote ali celoto samo. Tudi v tem primeru gre, podobno kot s posebnim in splošnim, za dialektično razmerje, ki v celoti ni razrešljivo. Pojasnimo ga lahko samo ob konkretnem primeru in za omejeno fazo razvoja, gibanja (HpG :460).

V zvezi z obliko se pojavlja tudi pojem fiziognomija, ki pomeni videz, podobo nečesa (po SSKJ :635). Razlika med morfologijo in fiziognomijo je ta, da prva pomeni obliko zgradbe npr. naselja, druga pa zgradbo oblike istega pojava. Razlika je v objektu in načinu gledanja na (isti) pojav.

Naloga morfologije je:

1. spoznati elemente, ki naselje (celoto) sestavljajo
2. kakšne oblike pri tem nastajajo
3. kako so med seboj povezani

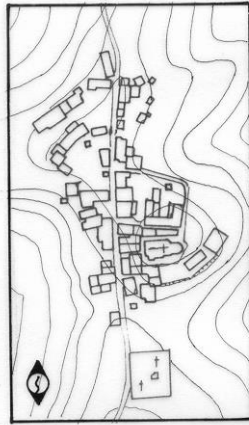
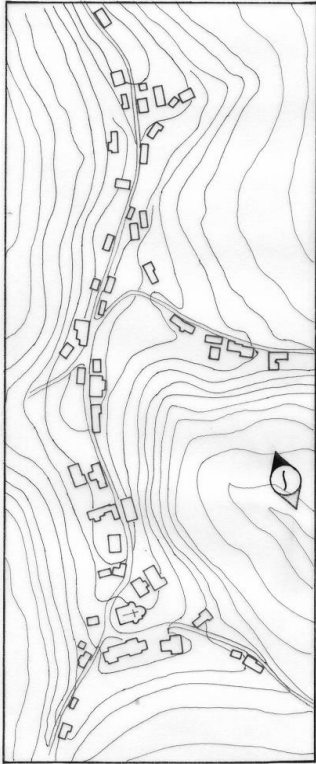
1. morfološki elementi so med seboj povezani po določenem **sistemu, notranjem redu**, ki določa stroj stvari (celote). Principe povezanosti odkrivamo v **tlorisu**. (vertikalna projekcija)

Prostorsko urejanje je eden od načinov organiziranja in urejanja življenja. Vsako delovanje pa ima pred seboj določen zaveden ali nezaveden smoter, cilj, ki ga skušamo doseči in po katerem se ravnamo. Načini ureditve naselij so tako samo sredstva za uresničevanje občih ciljev, ki v življenju skupnosti obstajajo. Obče zakonitosti (= principe), po katerih so morfološki elementi združeni v celoto, imenujemo vodilne ideje ali temeljni principi. V zasnovi naselij so razpoznavni naslednji: (glej Geographica Slovenica 26)

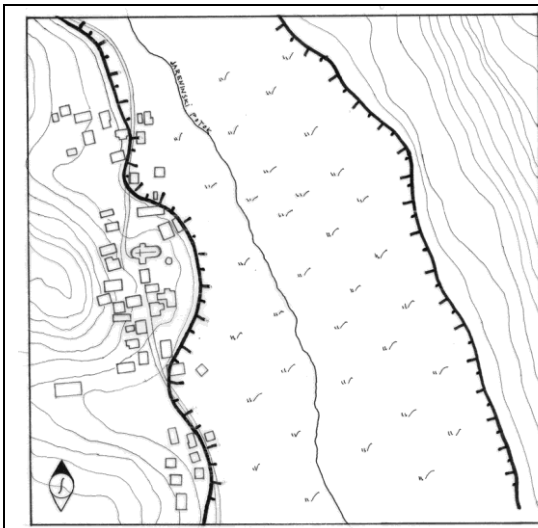
- prilagojenost naravnim razmeram

Položaj naselij je poiskan in izbran upošteva naravne razmere. Nekoč je največja nevarnost prežila od narave – poplave, plazovi, požar. Zato je človek naselitveni prostor izbiral predvsem upoštevač dejavnike, ki so ogrožali njegovo bivanje. Drug razlog za izboren položaj naselja je povezan z zemljišči, ki so bila primerna za obdelovanje. V agrarni fazi je bilo to najpomembnejše proizvodno sredstvo, od katerega je bil človek eksistenčno odvisen. Zato je kmetijska zemljišča varoval pred izgubo. Naravne determinante so regionalno različne. Običajne so:

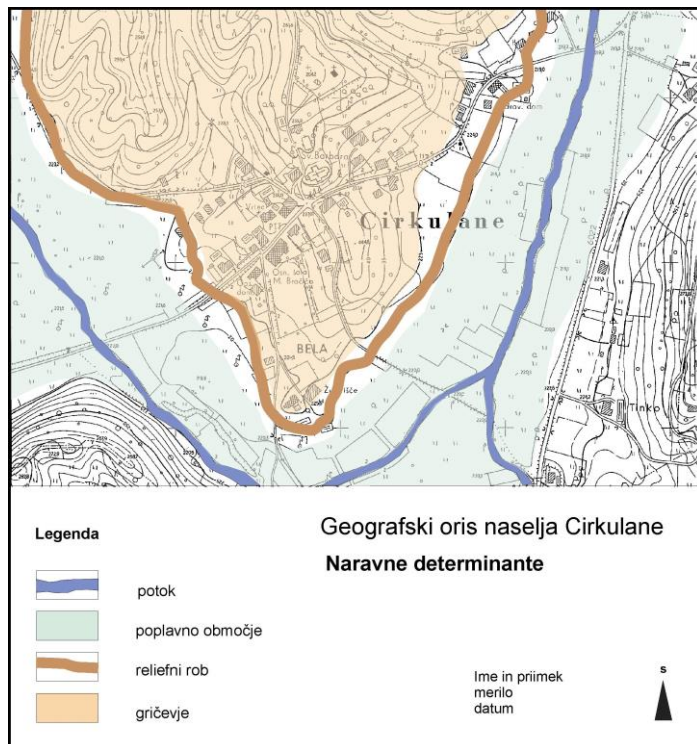
- relief v povezavi z naklonom
- hidrološki element v povezavi z poplavnim območjem
- pedološki element v povezavi z varovanjem kvalitetnih kmetijskih zemljišč
- klimatski element v povezavi z zaveterno lego in mikroklimo (npr. termalni pas)

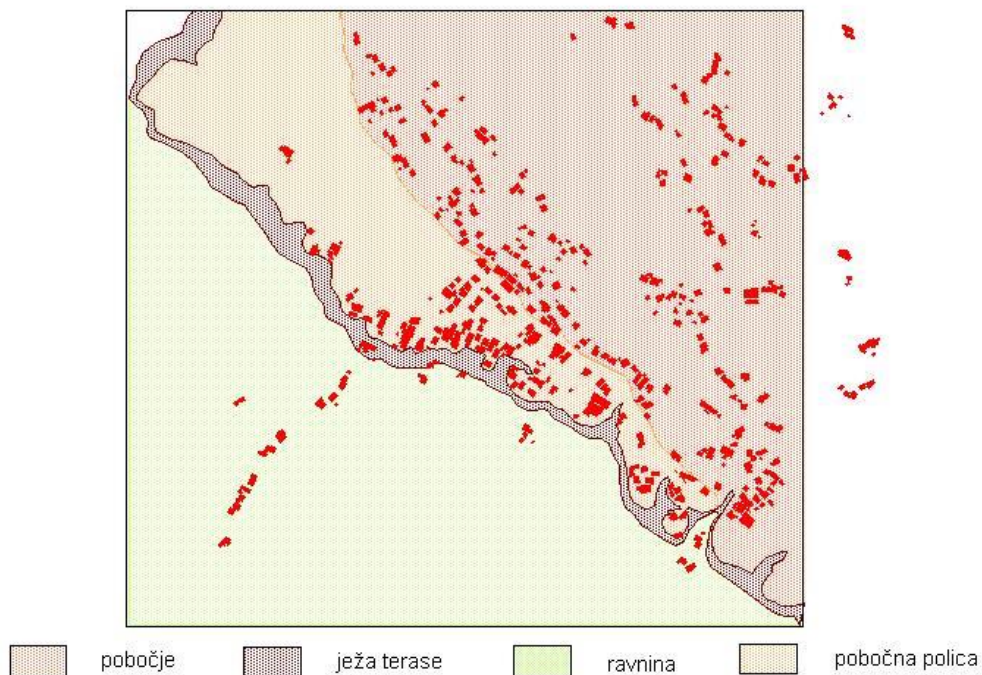
Naselji Desternik (Slovenske gorice) (desno) in Biljana (Goriška brda) ležita v gričevju, ki ga sestavljajo terciarni sedimenti. Ker takšna tla pogosto plazijo, so objekti postavljeni samo na slemenih, kjer je naklon površja do 10° , nevarnost plazov pa najmanjša.

Naselje Jarenina leži v dolini Jareniskega potoka v Slovenskih goricah. Ker so dna doline mokrota in večkrat poplavljena, je naselje nastalo na robu doline, kjer ga poplavne vode ne dosežejo več.

Prilagojenost naravnim elementom: naselje leži zunaj poplavnega območja, na vznožju griča, kamor poplavne vode ne sežejo

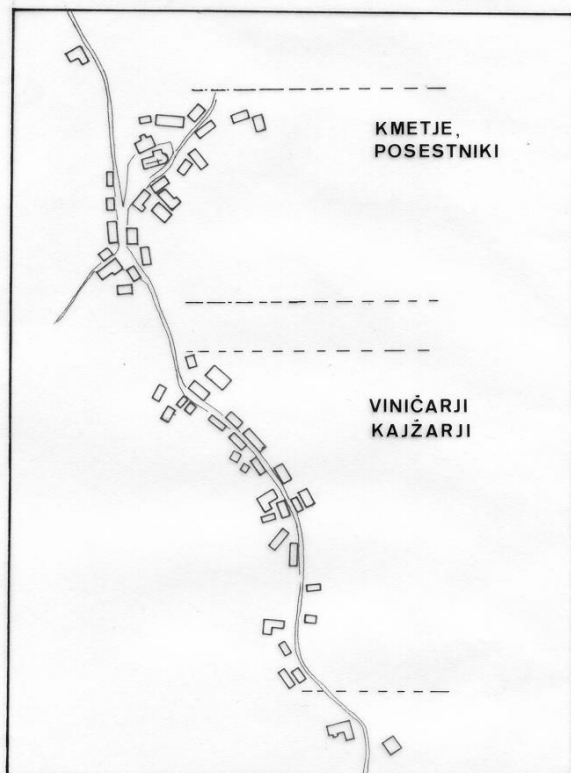

Primer prilagojenosti pedološkim razmeram. Naselje Dvorjane ležijo na robu ravnine, kjer je razvita kvalitetna prst, primerna za različne kmetijske kulture.

Pri agrarnih naseljih je topografski položaj povezan z varovanjem kakovostnih kmetijskih zemljišč, ki so bile osnova za preživetje. Pri (mikro)topografskem položaju mest so razmere nekoliko drugačne, čeprav podobne. Tudi pri položaju mest lahko razberemo prilagojenost naravnim razmeram, vendar v povezavi s prometnim položajem, strateško lego ali vizualno izpostavljenostjo.

- členitev prostora po socialnih elementih

Bivalni prostor skupnosti je diferenciran glede na socialni status članov. V agrarnih naseljih lahko opazimo, da so bila bivališča premožnejših vaščanov običajno v središču naselja, bivališča kajzarjev, dninarjev, kolonov pa na robu vasi. V mestih se pripadniki istih socialnih skupin teritorialno združujejo v zaokroženih mestnih četrtih, ulicah, delih mesta.

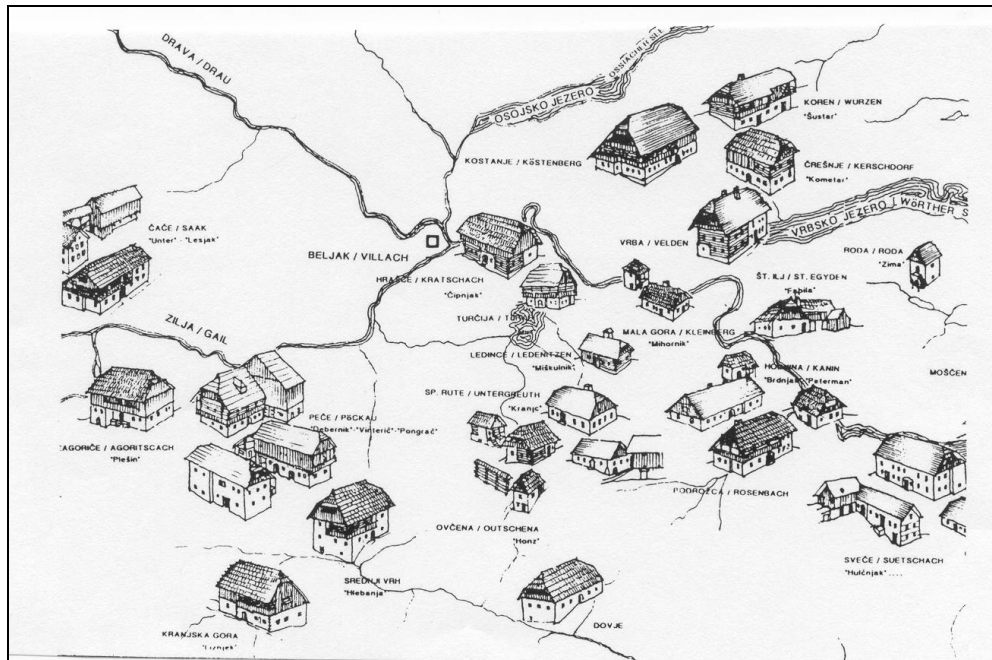

- členitev prostora po pomenu

V ustroju naselja lahko razberemo območja, kjer se nahaja več objektov posebnega pomena (ki imajo v življenju skupnosti poseben pomen). Običajno so ti objekti skoncentrirani v središču, na križiščih prometnic, označujejo začetek naselja. Gre za sakralne objekte (cerkve in kapelice), spomenike, objekte, ki so za funkcioniranje naselja pomembni (šola, cerkev, upravna zgradba). Delitev prostora po pomenu (simbolna topografija) pomeni diferenciacijo prostora na bolj pomemben in manj pomemben del naselja; na prostor, ki daje naselju identiteto in drugi, z identitetnimi elementi manj bogat del naselja. Pomembnejši del naselja ima običajno še izrazito socialno funkcijo.

- poenotenost, homogenost morfoloških elementov

V bistvu gre za princip posnemanja, zgledovanja. V okolju, kjer vladajo podobne naravne ali kulturnozgodovinske razmere, so objekti (in ostale prostorske ureditve) med seboj zelo podobni, saj nanje vplivajo isti ali podobni dejavniki. Tako opažamo, da razmestitev morfoloških tipov naselij sovпада z naravnimi razmerami, razmestitev tipov kmečke hiše sovпада z litološkimi in vegetacijskimi razmerami, tudi s kulturnozgodovinskimi okoliščinami. Gre za temelje, na katerih sloni oblikovanje prostora: bližina gradbenega materiala, vzori iz sosedstva, prevladujoča tehnika gradnje, odnos med normo in tipom.

Dokler je se je družba razvijala po organskem principu (torej brez načrtovanja, brez razvite delitve dela) so tudi temeljni principi sobivanja ljudi nastajali organsko, spontano, kot odziv na življenjske in družbene razmere. Pri manjših naseljih, predvsem pa agrarnih, je to še posebej razvidno. Prej omenjeni temeljni principi se tako nanašajo predvsem na agrarna naselja, čeprav so v določenem delu zapopadeni tudi v mestih.

Nekateri avtorji tudi v zasnovi mest razbirajo nekatere temeljne principe, ki jih pri vaseh ni zaslediti. Mesta so strukturno kompleksnejša od vaških naselij zato, ker je tudi njihovo bistvo obsežnejše, širše in ker združujejo več plasti družbenega življenja (produksijska enota, izraz politične moči, kulturno simbolični pomen, socialna skupnost različno mislečih in različno situiranih). Eden najpomembnejših principov zasnove mesta je bila

- podrejenost tehniki vojskovanja in obrambi. Mesto je bilo zmeraj simbol politične moči in bogastva, znano je tudi, da so bile med mestom in ne-mestom velike razlike v načinu življenja. Prebivalci mesta so se povezali tudi zaradi obrambe pred napadalci, bili so skupnost, strukturirana tudi v obrabnem pogledu (vojaki, poveljniki). Zasnova mesta se je spreminjala z razvojem tehnike vojskovanja. Najtarejše mesto - Jeriho, ima obzidje zelo majno, glavno orožje napadalcev so takrat bila kopija in mišice. Kasneje, z izboljševanjem strelnega orožja se je obrambni pas povečeval, predvsem na račun višine obzidja in razdelja med napadalci in obrabno črto (z iznajdbo katapulte). Z iznajdbo smodnika in topov, se je povečala tudi debelina obrabnih zidov, obzidje je postalo členjeno, kar je omogočalo učinkovitejšo obrambo. Obrabni sistemi so postali mogočni (barok, absolutizem) in razvlečeni v okolico mesta (Palmanova). Temu principu bi naj bila prilagojena tudi notranja členjenost mesta: v središču, ki je bilo težje dosegljivo so prebivali premožnejši ljudje, ob obzidju pa revnejši. Kasneje, ko je družbeni razvoj zajel celotne pokrajine, sama mesta niso bila več strateško toliko zanimiva, so se oblikovale obrabne linije (fronte), mestna obzidja so odstranjena. Danes, v dobi raket in atomskega orožja pa je zasnova mest do tega problema povsem indiferentna.

- cena zemljišča in s tem povezana renta ter namembnost. Zaradi različne cene zemljišča se oblikujejo različne cone namembnosti. Cena je odvisna od dostopnosti in opremljenosti. V središču, ki je najbolj dostopni del mesta so javne funkcije in trgovine, z oddaljevanjem od središča pa intenzivnost izrabe upada (von Thunen).

Curdes navaja še naslednje principe, ki določajo zasnovo mest:

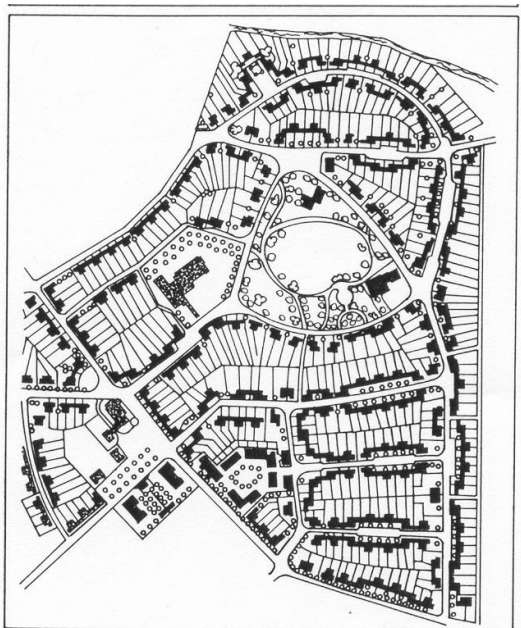
- princip kratkih poti (varčevanje s časom in energijo)
- upoštevanje potreb in zahtev najpomembnejših gospodarskih dejavnosti
- potreba po spremembah in razlikah (po raznovrstnosti)
- potreba po redu in razpoznavnosti (pomen orientacije v mestu)

- potreba po socialnih povezavah, razmerjih med ljudmi (prostori komunikacije: trgi, ulice; kasneje zaprti prostori: saloni, gostilne, klubi)

Ko je družba postala socialno, funkcijsko in ekonomsko bolj razslojena, (ena bistvenih značilnosti mesta je ravno delitev dela), ko se je pojavila potreba po načrtovanju razvoja, usmerjanju, prilagajanju novi tehnologiji in načinu življenja, so se pojavile nove ideje, paradigme (ki najbrž niso več temeljni principi), po katerih so novejša naselja zasnovana. Obstajajo različne paradigme, ideologije, ki (so) poskušajo uvesti v urejanje mesta nove vsebine: (tudi te vsebine so razvidne v tlorisu ter v urbanistični teoriji)

humanizem (vrtna mesta) - angleški model (Ebenez Howard) je nastal kot odgovor na nehumane razmere v delavskih četrtih. Vrtna mesta vsebujejo veliko zelenih površin, parkov, drevoredov, nizka gradnja, srednje gostote. Locirana so običajno na robu mesta, kjer so bila zemljišča cenejša, zasnovana kot zaključena stanovanjska območja z oskrbnimi in storitvenimi dejavnostmi (šola, trgovina). Kasneje (sredi 20. stoletja) se je ta koncept razširil na celotno mesto, ne le na stanovanjska območja za delavce. humano mesto

vodilna ideja, ki se je uveljavila okoli leta 1970, kot odgovor na tehnicistično smer v urbanističnem oblikovanju. Med začetniki je več arhitektov in sociologov: Gordon Cullen, Jane Jacobs, Françoise Choay. Osrednja misel te vodilne ideje je prilagojenost prostorskih ureditev merilu človeka; ne avtomobilu, niti kapitalu. Zato v ospredju ni le stanovanje in delo, temveč bivanje v mestu, kjer bi se človek čim bolje počutil. Zgradbe in javne površine bi naj vsebovale proporce, ki so blizu človeškimi – namesto velikih blokovnih sosesk naj bi prevladovali manjše zgradbe; mesto (soseska) bi naj bila socialno pregledna in obvladljiva. Javne površine bi naj bile ponovno namenjene pešcem in kolesarjem, javne odprte površine (trgi) bi naj imeli predvsem socialno funkcijo, povečal bi se naj delež zelenih površin, zazidava bi z nižjimi gostotami preprečevala odtujevanje, namesto monofunkcionalnih sosesk bi se naj uveljavila mešana raba zemljišč. "Mesto kratkih poti" je bil pogost slogan tega gibanja.

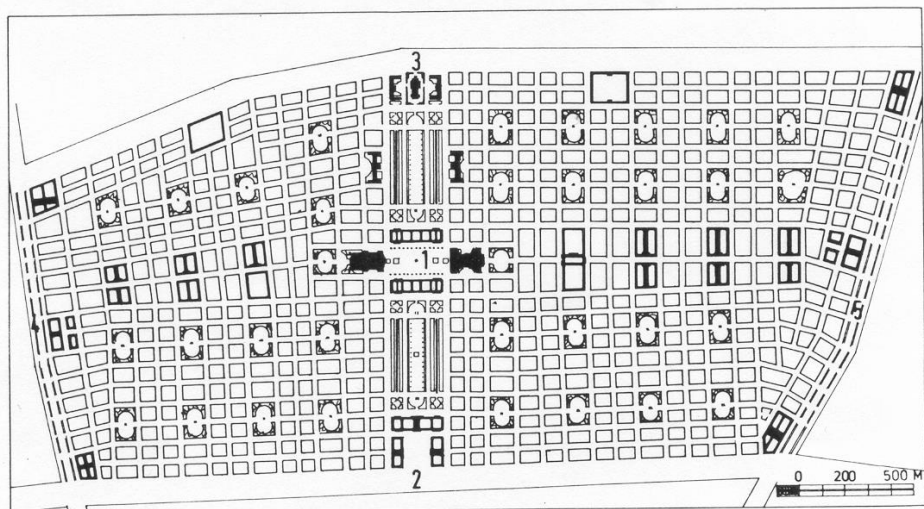
klasicistični racionalizem - urbanost

začetnik in utemeljitelj je Camillo Sitte, avstrijski arhitekt, ki je zagovarjal umetnostni pristop k urejanju mest. Mesto je proizvod kulture, ureditve bi naj izražale duhovni pomen posameznih prostorov in mesta kot celote. Vsak objekt in urbanistična ureditev bi naj bila tudi umetniško delo, poleg funkcionalnosti je močno poudarjena še estetika. Predvsem gre za urejanje javnih odprtih površin, stanovanjskih objektov ter javnih zgradb (šole, bolnice, kulturne ustanove).

Ta paradigma se je uveljavljala v obdobju od 1890 do 1940; pomeni kulturno in estetsko nadgraditev klasicističnega mesta. vir: Camillo Sitte: Umetnost graditve mest. Ljubljana 1997
V 80-tih letih je ideja urbanosti ponovno oživila, tokrat bolj iz sociološkega vidika. Gre za pristop, ki v mestih obuja idejo strnjene zazidave (večstanovanjske hiše, javne odprte

površine), estetski vidik urejanja ter zmanjševanje socialne diferenciranosti. (Hartmut Häussermann, Walter Siebel: Neue Urbanität. Frankfurt 1987).

razčlenjenost prostora po funkcijah, coning. Zaradi številnih dejavnosti, ki jih sodobno mesto ima - številne med njimi se med seboj izključujejo – je nastala ideja o ločevanju območij s posebno namembnostjo (atenska listina, Le Corboisier, 1929). Posledica je monofunktionalnost, območja določene rabe zemljišč (npr. stanovanjska območja, industrijska območja). Vzrok temu je predvsem ločitev kraja dela od kraja bivanja, neskladnost posameznih oblik rabe tal (npr. stanovanja in industrija). Posledice tega so razvoj prometnih sistemov in prometnega omrežja (migracije iz stanovanjskih v proizvodna območja), ločenost privatnega od javnega življenja, spremenjena zgradba mest.

V umeščanju in urejanju stanovanjskih območij se je uveljavil koncept soseske. To je morfološko in funkcionalno zaključene enote mesta. Vsaka soseska bi naj obsegala osnovne dejavnosti, ki jih človek potrebuje za zadovoljevanje osnovnih potreb, kot so trgovina, šola, vrtec, rekreacijske in športne površine. Štele bi naj med 5000 in 30.000 prebivalcev, danes so

soseske z okoli 3000 preb. Soseska je osnovna enota mesta - polifunkcionalnost, opremljena je z oskrbnimi in storitvenimi dejavnostmi, delovnimi mesti, območji za rekreacijo.

tehnizem (podrejenost tehničnim sistemom – industrijsko mesto, kasneje še avtomobilsko mesto) mesto je splet infrastrukturnih sistemov, ki v marsikaterem pogledu določajo njegovo zasnovo. Najbolj očiten je avtomobilski promet; ne le dinamični, tudi mirujoči. Ideja modernega mesta je pomenila idejo avtomobilskega mesta, ki pomeni dostopnost do vsakega objekta z avtomobilom. Posledica tega so široke vpadnice, velika parkirišča, izguba javnih odprtih površin, številne nove prometnice, odtujeno mesto. avtomobilsko mesto, je zasnovano glede na uporabo novega prevoznega sredstva. Prometna sredstva so namreč močno vplivala na zasnovo mest: konjska vprega, železnica, avto. Dostopnost se je močno povečala, s tem pa tudi prostorska rast mest. Nova stanovanjska območja so locirana v veliki meri glede na dostopnost z javnim prometom. Zaradi sanitarno tehničnih predpisov (hrup, izpušni plini) se je povečala razdalja med objekti in število parkirnih mest. <parkirišče je ekonomska kategorija> Promet je eden največjih problemov sodobnih mest. Rešitve niso le v prostorskih ureditvah (nova parkirišča, zmogljivejše prometnice), temveč v spremenjenih življenjskih navadah (delovna mesta v bližino bivališč, urejanje javnega prometa, zmanjšanje povpraševanja po prometu).

Urbanizem je postal predvsem estetska in tehnična dejavnost, ne pa etična dejavnost!

revitalizacija mestnih središč, prenova, kulturološki model (urbanost). Odgovor na silovito motorizacijo, širjenje predmestij, getoizacijo, socialno segregacijo. Mesto je spoznano kot kulturna in doživljajska vrednota, ki jo je potrebno ohranjati in nadgrajevati s sodobnimi dejavnostmi. Ideja kontinuitete, prilagajanja obstoječemu. Ponovno odkrta vrednost historičnih središč (prenova mest je postala samoumevna, prenova vasi pa še ne). Prenova obsega sanacijo infrastrukture, neprimerne gradbenega fonda, dejavnosti v soseski in socialnih razmer.

zapolnjevanje, mesto fraktalov; Po letu 1990 se je ekspanzivno širjenje mest na nove površine v okolici upočasnilo, deloma zaradi intenzivne suburbanizacije, predvsem pa so se spremenili pogoji za stanovanjsko gradnjo. Nekdanja državna podjetja in paradržavne ustanove, ki so financirale izgradnjo stanovanj, v tržnem gospodarstvu ne delujejo več na ta način. Investitorji iščejo posamezne lokacije, kjer lahko ob maksimalni gostoti in izkoristku zemljišča (parcele) stanovalcem za čim večjo ceno ponudijo največ, kar prostor prenese. V tako imenovanem projektnem financiranju se je tudi zaradi omejenega prostora uveljavilo zapolnjevanje prostih površin – urbanih enklav. Tak pristop ima tudi teoretsko podlago. Teorija fraktalov opisuje lastnost nekaterih delcev kot samopodobnost, kar pomeni, da so enaki (podobni, imajo enake lastnosti) tudi kadar jih opazujemo v različnem merilu (teh. na vseh razdaljah; www.kvarkadabra.net). Asociacija z mestom ponazarja podobnost morfoloških elementov v celotnem mestu, v delu mesta, mestni četrti, ulici, stavbnem otoku, pozidanem zemljišču; povsod se pojavljajo isti morfološki elementi. Povedano drugače: ureditev posameznega območja (enklave) obsega vse elemente, ki jih poseduje mesto – objekte, prometnice, odprte površine, javne in zasebne površine, objekte za delo, bivanje, oskrbo. Stanovanjsko območje je torej »mesto v malem«, opremljeno s tistim, kar pritiče njegovi velikosti.

ekologizacija mesta; sonaravni razvoj, ki v čim večji meri vključuje elemente naravnega okolja. Vedati je potrebno, da tak trend ne izhaja samo iz narave, temveč iz predstav o primernem življenju (zato ta vidik uresničujemo dosledneje, kakor prvega; rekreacijska območja, urbani parki - varovanje okolja, zraka). Zanimiv je odnos med naravo in mestom. V antiki je bilo mesto pojmovano kot nasprotje narave (!), ta se je končala pred mestom, oz. ga je samo obdajala. (narava - physis - spontano, nastajajoče iz sebe; kar je nasprotno mestu, ki je bilo pojmovano kot družbeno, človekovo bivalno okolje). Podobno tudi v srednjem veku. Parki, drevesa niso deli naravnega okolja, temveč antropogenega, saj so delo človeških rok. Mesto je bilo simbol za ne-naravo, za njeno nasprotje. Šele v dobi industrializacije je mesto sprejelo naravo kot sestavni del mesta, mestne pokrajine. Danes je takšno pojmovanje še potencirano, tudi prebivalcem mesta bi naj bilo omogočeno sobivanje z naravo; mesto je del narave (sonaravnost). Zelena pljuča mesta niso le parki, temveč urbani gozdovi, rekreacija ni omejena na športne objekte zaprtega tipa, temveč se širi v obmestje. Značilno je veliko zelenih površin v in okoli stanovanjskih območij, urejanje naravnih ambientov znotraj

gradbene strukture - prestrukturiranje degradiranih območij z namenom renaturacije. Eno od načel trajnostnega urejanja mest govori o preprečevanju homogenosti, namesto tega pa polifunkcionalnost in polistrukturnost.

regijsko mesto

ta vodilna ideja je nastala v 90 tih letih, ko je zaradi suburbanizacije postalo očitno, da mesto ni več le strnjeno zazidano območje, temveč obsega tudi neposredno zaledje - obmestje. Po eni strani se v ta prostor seli vedno več urbanih dejavnosti, po drugi strani pa so prebivalci obmestja v dnevnih stikih z regionalnim središčem. Regionalno mesto pomeni funkcionalni preplet mesta in obmestja. Zanj so značilna nova stanovanjska območja ob starih naseljih, nakupovalna središča ob vpadnicah in avtocestnih vozliščih, širjenje trgovskih in skladiščnih območij v obmestje. Spremenil se je značaj zelenih površin v obmestju; njihov kmetijski pomen se je zmanjšal na račun ekološkega in rekreacijskega – biodiverziteta, raznovrstnost ekotopov, kultivirana pokrajina so ključni pojmi.

Idejo je teoretsko utemeljil George Wright ("The future city will be everywhere and nowhere, and it will be a city so greatly different from ancient city or any city of today that we will probably fail to recognize its coming as the city at all." - Broadacre City, New York 1929) ter Thomas Sieverts (Zwischenstadt, Darmstadt 1997)

V slovenskih mestih se najpogosteje pojavljajo naslednje vodilne ideje:

- vrtno mesto
- coning
- soseska
- prenova
- avtomobilsko mesto
- zapolnjevanje
- regijsko mesto

Načrtni razvoj slovenskih mest se je začel šele po letu 1950. Pred tem skromni regulacijski načrti za meščanska stanovanjska območja. Poletu 1950 se je začela množična stanovanjska (blokovna) gradnja po konceptu stanovanjske soseske. Te so obsegale med nekaj 100 in 10.000 prebivalcev. Individualna stanovanjska gradnja v mestih je bila odrinjena, pojmovana kot nepotrebna. prevladujoč koncept zasnove mest je predstavljal coning. Kasneje še

avtomobilsko mesto, kjer pa je bilo poskrbljeno le za odstranitev ozkih grl v prometnem sistemu in večjo pretočnost, ne pa tudi za parkirišča, odstranitev avtomobilov iz javnih površin, uvedbo javnega prometa.

Okoli leta 1980 se je pojavila prenova srednjeveških jeder, ki pa je okoli leta 1990 zamrla.

Danes je v veljavi še vedno koncept coninga, čeprav v mehkejši varianti in dopolnjen s konceptom polifunkcionalnosti.

2. Naselje sestavljajo morfološki elementi, in sicer se najpogosteje pojavljajo hiše, ceste, trgi, dvorišča, deli naravnega okolja. Ti elementi so v določenih odnosih in pojavnih oblikah, kar ustvarja zgradbo naselja in njegovo obliko (fiziognomijo). Elementi se združujejo v sestavljene elemente, območja, četrti, morfološke enote. Število in vrsta elementov sta odvisna od:

- prevladujoče gospodarske dejavnosti v naselju V agrarnih naseljih se pojavljajo drugačni sestavni elementi kakor v industrijskih krajih. (Iz tega sledi, da funkcija določa zgradbo in posredno vpliva na obliko. Mesta so naselja, kjer je razmestitev hiš, tip hiš in oblikovanost odprtih površin neodvisna od naravnih razmer in agrarne dejavnosti, kar je primarnega pomena v zasnovi vaških (ruralnih) naselij).
- Vrsta morfoloških elementov se spreminja s časom; v srednjem veku so se pojavljale drugačne vrste stavb, kakor v današnjem mestu.
- Na različnost morfoloških elementov vplivajo tudi socialne razmere oz. razslojenost družbe (gruntarska hiša - viničarija; delavska kolonija - vilška četrť; socialne razlike so opaznejše v preteklih obdobjih kakor v današnjem času).

Vsi morfološki elementi niso enakovredni deli celote. Nekateri izstopajo, so takoj vidni in razpoznavni, položaj in pomen drugih pa sta lahko bolj prikrita (Schirmacher 1975, str. 13). Nedvomno obstaja hierarhija med elementi celote. In bolj kot je posamezen element bistven za celoto, toliko pomembnejši je sam po sebi. Razmerje do celote določa njegov položaj na hierarhični lestvici. H. Gebhard ugotavlja, da so elementi, ki v strukturi nastopajo v večjem številu (npr. hiše), razmeroma enotni in da je število istih elementov neke celote v obratnem sorazmerju z njihovo posebno obliko, pa tudi lokacijo in s tem pomembnostjo (Gebhard 1969, str. 23). Večje ko je število členov neke celote, bolj so odnosi med njimi tipizirani, poenoteni, običajni. Število osnovnih elementov je torej v obratnem razmerju z njihovim pomenom - več jih je, manjši je njihov pomen. In manj ko je istih elementov, bolj pomembni so (npr. središče naselja!). Iz tega izhaja pojem **konstitutivni elementi**, to so najpomembnejši morfološki elementi, ki naselje kot fizično tvorbo vzpostavljajo. To pa so:

- objekti
- prometnice
- središče
- topografija, deli naravnega okolja

Vsakemu morfološkemu elementu lahko pripišemo lastnosti, in sicer glede na:

- funkcijo
- socialno poreklo in značilnosti
- čas nastanka
- obliko (umetnostno zgodovinski slog, stil gradnje)
- umestitev v prostor (položaj), oziroma v sistem istovrstnih morfoloških elementov

Socialna klasifikacija hiše po obdobjih nastanka

	<i>Višji sloj</i>	<i>Srednji sloj</i>	<i>Nižji sloj</i>
<i>Srednji in novi vek</i>	dvorec	trška hiša	
<i>19. stol.</i>	vila	večstanovanjska meščanska hiša	delavska hiša
<i>20. stol</i>	vila, vila blok	blok enodružinska stanovanjska hiša	

Vrste morfoloških elementov

	funkcija	socialno poreklo	čas nastanka	oblika	umestitev v prostor
stavbe	stanovanjska hiša gospodarsko poslopje poslovna hiša zgradbe javnih dejavnosti proizvodni objekt skladiščni objekt infrastrukturni objekt	kmečka hiša meščanska večstanovanjska hiša vila delavska hiša blok enodružinska stanovanjska hiša	15-18.stol. 19.stol. 1900-1930 1930-1950 1950-1970 1970-1990 po 1990	umet.zg.slog: <i>romanika</i> <i>barok</i> <i>klasicizem</i> <i>secesija</i> <i>funkcionalizem</i> <i>modernizem</i> , kubizem, posmodernizem višina <i>nizka-1 etaža</i> <i>srednje v-3 et</i> <i>visoka-4 et</i> kubus	način zazidanosti: <i>gruča</i> <i>niz, vrsta</i> <i>kompleks</i> ; <i>solitarni objekt</i> prostostoječ združen
trgi	prometni simbolni parkovni prireditveni cerkveni trgovski		13-17.stol. 17-18.stol 19.stol. 20.stol	zaprti odprti polzaprti, okrogli pravokotni kvadratni, križišče, razširjena prometnica, predprostor	sistem trgov: trg 1.reda trg 2.reda trg 3.reda
ceste	vpadnica zbirna cesta dovozna cesta (stanovanjska ali industrijska) mestna hitra cesta obvoznica		13-17.stol. 17-18.stol. 19.stol. 20.stol	eno,dvo, troposovna z elementi prečnega in vzdolžnega profila (obzidana, ograjena, neobzidana; ravna, zalomljena, ukrivljena) drevored avenija stanovanjska c. industrijska c.	omrežje: greed mreža: <i>radialna</i> <i>prečna (diag)</i> primarna sekundarna terciarna
zelene površine	park parkovni gozd nasad zelenica posamezna drevesa	samostanski parki grajski parki meščanski parki "ljudski parki"	13-18.stol. 19.stol. ½ 20.stol 2/2 20. stol	klasicistični (geometrijski) naravni (krajinski)	pred zgradbo v uličnem bloku v stavbnem tkivu na robu mesta

Morfološki elementi so povezani (tvorijo) sisteme morfoloških elementov (omrežje prometnic, način zazidanosti). Njihove značilnosti so berljive v tlorisu.

Morfološki elementi podobnih značilnosti se združujejo v **morfološke enote**. Morfološke enote so v (mikro) regije. Kriterij, po katerem opredelimo morfološke enote so lahko številni in poljubni. Najpogosteje se uporabljajo način zazidanosti, starost objektov, funkcije objektov, nadstropnost objektov, oblika prometnega omrežja).

Vsebina interpretacije naselij na podlagi morfoloških enot je podobna vsebini regionalne geografije. Poveden je položaj posameznih morfoloških enot, velikost, sosedstvo z drugimi morfološkimi enotami.

3. oblike, ki ob povezovanju morfoloških elementov nastajajo so zelo številne. Obstaja nekaj arhetipov, možnih povezav, (npr. prostostoječi objekti, združeni objekti), ki se pojavljajo v vseh obdobjih gradbene zgodovine, vendar so v nekaterih prevladujoče, v nekaterih pa izjemne. Odvisne so od tehnike gradnje, socialnih razmer v družbi, funkcije objektov. Opazno je, da so oblike povezovanja v nekaterih obdobjih gradbene zgodovine bolj določene kakor v drugih. Oblike povezovanja morfoloških elementov se odražajo v tlorisu. Merodajni pri tem so:

- položaj stanovanjskega objekta napram sosednjemu
- položaj stanovanjskega objekta napram prometnici

- način razvejanosti prometnic
- izoblikovanost središča

Pri **agrarnih** naseljih (vaseh) v Sloveniji ločimo naslednje pojavne oblike:

* načini postavljanja objektov

- posamič v gruči
- posamič v nizu
- združeni v nizu
- združeni v gruči

* načini speljave prometnic

- nerazvejana osnovna prometnica
- razcepljena osnovna prometnica
- razvejanost enakovrednih prometnic
- razvejanost neenakovrednih prometnic

* pojavne oblike središča

- izoblikovano središče
- neizoblikovano središče

Značilnosti povezav med morfološki elementi so osnova za klasifikacijo tlorisov. Na osnovi značilnih povezav je možno podati morfološko tipologijo tipov tlorisov agrarnih naselij:

1. gruča posamič stoječih objektov ob razvejanih prometnicah
2. gruča posamič stoječih objektov ob osnovni prometnici
3. gručasto razmeščene skupine objektov ob razvejanih prometnicah
4. gručasto razmeščeni nizi objektov ob razvejanih prometnicah
5. nizi posamič stoječih objektov ob razvejanih prometnicah
6. nizi posamič stoječih objektov ob osnovni prometnici

Razprostranjenost posameznih tipov kaže pomembno morfološko značilnost agrarnih naselij, in sicer skladnost s naravnimi enotami in kulturnozgodovinskimi območji. Tipi tlorisa so regionalno različni (!), ne pa kronološko (kot pri mestih). Očitno je bil pomen narave tolikšen, da so ji ljudje prilagodili zasnovo naselij in razmestitev objektov v njih ter zasnovo stanovanjskih hiš. Vpliv narave lahko razumemo kot omejevalen (determinanten), nekaj, kar je potrebno upoštevati zaradi varnosti, varčnosti ali racionalnosti. Po drugi strani pa se narava kaže kot potencial (vir) za koriščenje stavbnega gradiva (materialov za gradnjo), pasivnih virov energije (npr. ekspozicija). Naravne determinante in potenciali so bili nadgrajeni s kulturnim izročilom oziroma tradicijo različnih kulturnih miljejev; v istih naravnih enotah in različnih kulturnozgodovinskih območjih je oblika naselij drugačna.

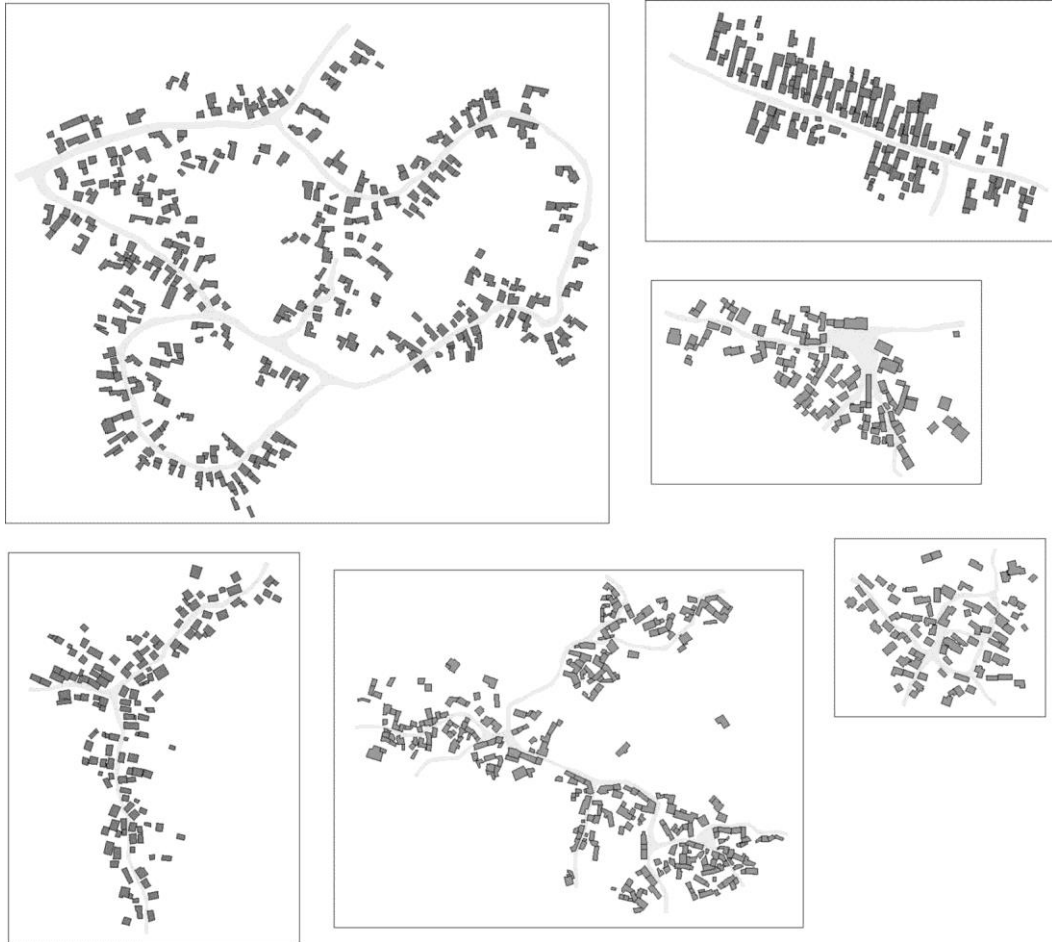
V mestih je povezanost z naravnimi razmerami manjša; morda zaradi manj neposrednega stika ljudi z naravo, morda zaradi večjih možnosti kako naravni vpliv s tehničnimi sredstvi zmanjšati in obvladati, morda zaradi intenzivnejše gradnje in širjenja urbanega tkiva. Kakorkoli, zdi se, da je v mestih vpliv kulturnega miljeja večji od vpliva narave. Morda je ta vtis posledica množice objektov, ki izkazujejo velik kreativni naboj in poznavanje kulturnih značilnosti določenega območja.

< pomen naravnih determinant je relativen in se zmanjšuje z velikostjo naselbine >

Osnova za tipologijo tlorisov agrarnih naselij v Sloveniji je položaj objektov napram sosednjemu in napram prometnici. Imenovanje po pokrajinah pomeni le, da je v določeni pokrajini navedeni tip najbolj pogost, nikakor pa ne edini. Ločimo naslednje morfološke tipe naselij:

1. alpski tip
2. predalpski tip
3. kraški tip
4. primorski tip
5. panonski tip
6. subpanonski tip
7. (semi urbani tip)

< primerjaj: Melikova klasifikacija naselij po tlorisu in razmestitev ! >

Morfološki tipi naselij

Tloris mest

V mestih je oblik povezav med morfološkimi elementi bistveno več, saj so morfološki elementi veliko bolj raznoliki. Primer: prostostoječa hiša, vrstna hiša, kompleks hiš, niz hiš, zamaknjen niz. Poleg tega je bolj kot prilagojenost naravnim razmeram in kulturnemu miljeju v tlorisu mest očitna kronološka dimenzija. Tloris mest je praviloma sestavljen, ker gre za naselja, ki so nastala v davni preteklosti in so se razvijala v vseh zgodovinskih obdobjih. Značilna je veliko manjša, skoraj nepomembna povezanost z naravnimi razmerami (in s tem regionalna različnost) kot je to primer pri agrarnih naseljih. Veliko pomembnejše so kronološke razlike, ki so posledica različnih načinov gradnje, načinov bivanja, socialnih odnosov in gospodarskih razmer, kot so se spreminjali tekom tehničnega, gospodarskega in socialnega razvoja.

Tloris je zelo inertna oblika, se ne spreminja, je vir za proučevanje mestnega razvoja, (genetski zapis mestnega razvoja) V osnovi ločimo dve obliki: ena je bližja organskim zasnovam (nastajajočim spontano), druga pa geometrijskim in je posledica zavestnega, načrtnega ravnanja. (gradnja po vzoru oziroma po tipu)

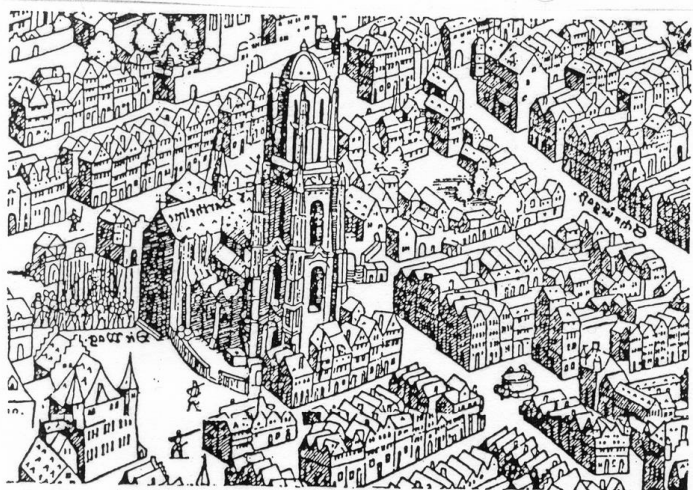
- organski (samodejni) tloris je prilagojen značilnostim pokrajine, predvsem topografiji, podnebju; nastal je ob samodejnem, spontanem razvoju. V njem so dobro razpoznavni temeljni principi, ki smo jih že navedli (prilagoditev topografiji, socialna členitev, simbolnost posameznih prostorov, poenotenost)

- nasprotno prvemu je geometrijski tloris (planski), za katerega je značilno, da je nastal ob načrtnem ravnanju. (v antiki: Norberg-Shulz meni, da izvira iz puščavskih območij, kjer siromašnost oblik ne asociira tolikšne raznolikosti v naravi oz. življenju. V mističnem svetu izstopata luna in sonce (geometrijska lika) - Egipt, Sirija. Antične kolonije imajo geometrijski tloris, stara mesta pa organski - skica Atene). Za ta tloris je značilno, da je nastal po načrtu in v razmeroma kratkem obdobju (novi deli sodobnih mest, antične kolonije, renesančna obrambna mesta.

V kronološkem smislu ločimo naslednje oblike tlorisa:

1. srednjeveški tloris

Stavbe so razmeščene v vrsti, kar pomeni, da se držijo druga druge in so z isto stranjo obrnjene proti prometnici. To je posledica parcelacije t.i. srednjeveške insule, na kateri je bilo organizirano življenje ene hiše. Parcela se od prometnice razteza v notranjost in temu je prilagojen tudi položaj hiše in pomožnih poslopij. Le posamezne pomembnejše zgradbe (župnišče, upravna stavba, šola) stojijo zase, posamič. Stavbe omejujejo prometnico, ulice so ozke in obzidane. Najpogostejši stavbni tip je trška hiša, pojavljata se še kmečka hiša in mestni dvorec oziroma palača. Širina cestišča je prilagojena prometu z vozovi. Vzdolžni profil prometnice je redko premočrten, pogosteje je ukrivljen ali zalomljen. Posebnost srednjeveškega tlorisa je množica trgov. Imeli so funkcijo komunikacijskih poti, ustvarjali so socialni prostor in rahljali gosto zazidanost. Namenjeni so bili trgovski dejavnosti (v srednjeveških mestih so trgovci in obrtniki postavljali stojnice pred svoja bivališča, zato so bile trgovske ulice širše od ostalih) in družbenemu življenju (trgi pred mestnimi hišami in fevdalnimi palačami). Bili so obzidani, zaprti, osnovna ploskev je nepravilne oblike. V tlorisu srednjeveškega mesta je razpoznavna prilagojenost topografiji terena, kar je posredno eden od razlogov za nepravilno, organsko zasnovo pozidane površine.

2. klasicistični tloris

je značilen za obdobje meščanstva in intenzivnega širjenja mest. Osnova temu tlorisu so pravokotno križajoče se prometnice, ki jih obdajajo ulični bloki. Osnovna morfološka enota ni več hiša, temveč ulični blok. (racionalistično mesto)

Ta tip tlorisa je nastajal od 19. do začetka 20. stoletja. Ena od značilnosti tega časa je demokratizacija življenja, ki je zajela meščanski sloj in deloma delavstvo. Temu so prilagojene tudi prostorske ureditve v mestu, ki niso rezervirane (dostopne) samo za plemstvo, temveč širši krog ljudi. V času absolutizma se je razvil kult razkazovanja moči in bogastva ("sončni kralj"), tudi preko arhitekture oziroma dvorcev in prostorskih ureditev. Z vzpostavitvijo meščanskega razreda pa sovпада izkazovanje novih statusnih simbolov, ki poudarjajo nove vrednote: enakost, demokratičnost (trgi, javne odprte površine), omiko (gledališča, muzeji, šole), kulturo, socialno, družbeni napredek (bolnice, železniške postaje), ki bi naj bil dosegljiv širšemu krogu ljudi.

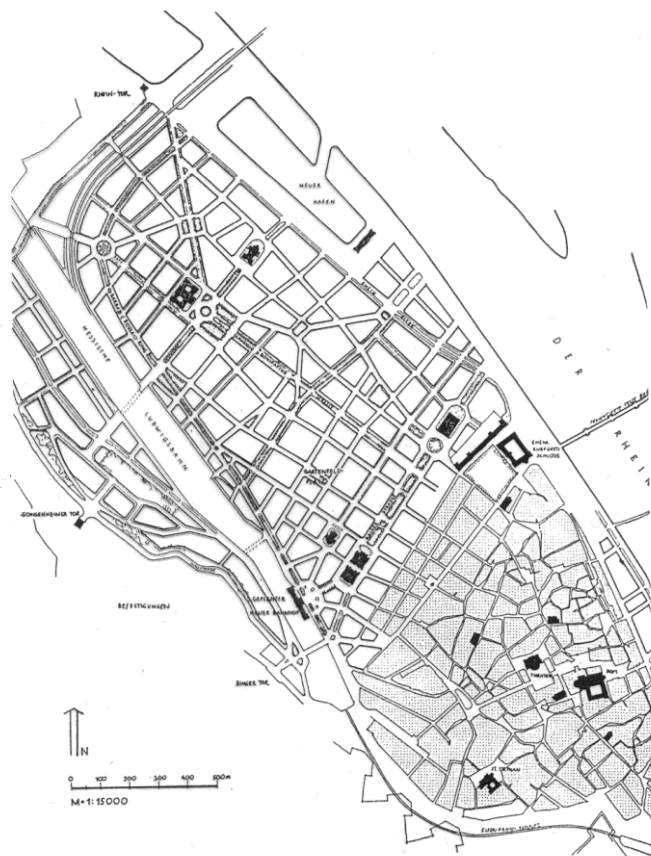
Prostorski razvoj mesta je zaradi intenzivne rasti postal vse bolj načrtovan, samoniklost in gradnjo po vzoru (tipu), so nadomestili regulacijski načrti in normativna določila. Zato je v prostorskih ureditvah mest iz 19. stoletja več geometrijskih zasnov in celovitih prostorskih ureditev. Stavbe, ki sestavljajo ta tloris, so: večstanovanjske meščanske hiše, enostanovanjske hiše vilskega tipa, enostanovanjske hiše delavcev in mestne palače. Tudi načinov zazidanosti je več: večstanovanjske meščanske hiše sestavljajo t.i. ulični blok (vrsta hiš, ki se držijo druga druge in omejujejo prometnico), enostanovanjske prostostoječe hiše pa so postavljene v vrsti (npr. delavske kolonije) ali v nizu, katerih razporeditev sestavlja zaključeno stanovanjsko območje. Zazidanost je zaradi večjih parcel in objektov redkejša kot pri srednjeveškem tlorisu, vendar je še toliko sklenjena, da med stavbami ni večjih nepozidanih površin. Mreža prometnic sledi ortogonalni zasnovi (predvsem v uličnem bloku),

v vilskih četrkih pa so pogoste ukrivljene prometnice, ki so ambientalno privlačnejše. Prečni profil prometnic obsega hodnik za pešce in zelenico, ki je največkrat urejena v drevored. Prevladujejo dvopasovne prometnice, katerih širina je prilagojena prometu z motornimi vozili. Javne površine so oblikovane kot trgi in javni parki, opremljeni z vodnjaki ali kipi. Trgi so zaprti, obdani z monumentalnimi stavbami, kar je v skladu s takratnimi predstavami o družbenih vrednotah meščanstva (muzej, gledališče, opera, šola, bolnica)³. V tem tlorisu lahko razlikujemo socialno diferencirano gradnjo in zato različne oblike klasicističnega tlorisa. Meščanske večstanovanjske hiše sestavljajo ortogonalni tloris, za katerega je najbolj značilen ulični blok in pravokotno križajoče se prometnice. Druga oblika klasicističnega tlorisa so stanovanjska območja, grajena po vzoru vrtnih mest, le da so nameščena bližje mestnemu središču (vendar na izbrani, ugodni lokaciji). Značilne so velike parcele, stanovanjska hiša je umaknjena od prometnice v notranjost, obkroža pa jo parkovna zarast. Razlikovali bi lahko še območja delavskih kolonij, katerih tloris je sicer podoben prejšnjemu tipu, vendar so hiše in parcele manjše, zazidanost pa je bolj strnjena. V klasicističnem tlorisu je mogoče razbrati še obliko zazidave, ki je nastala brez "regulacijskih načrtov", na manj vrednih zemljiščih ali na robu mesta. Zasnova teh območij je zelo preprosta, brez elementov, ki dajejo soseskam bolj urbani in urejen videz. So brez središča (trga, parka, razširjenega križišča), ki v zasnovi soseske vnaša večjo preglednost, prometno omrežje je nefunkcionalno, razmestitev objektov je brez ambientalnih kvalitiet.

Posebna oblika klasicističnega tlorisa je fevdalno bastidsko mesto, predvsem renesančna vojaška mesta, ki so nastala načrtno, za vojaške potrebe. Podobno zasnovi imajo tudi mesta iz obdobja absolutizma. Značilne so široke avenije, drevoredi, usmerjeni pogledi - vse to naj kaže moč absolutističnega vladarja.

---

³ železniška postaja: običajno je postavljena na rob mesta, zaradi smradu in hrupa, ki so ga povzročale teokratne parne lokomotive in vagoni. V ustroj mesta je vnesla ločitveno črto – mesto "pred" in "za" postajo je označevalo boljši in slabši del. "Za" se je naselila industrija, skladišča, delavske četrti, "pred" so se naseljevali trgovci, obrtniki, nekatere javne zgradbe. Postaja je bila mišljena kot "vrata" v mesto (okno v svet), zato je od tod do srednjeveškega jedra vodila široka prometnica, ki je imela veliko simbolnih elementov (širina, drevored, monumentalne zgradbe) in funkcijo mestne vpadnice. V njej so se naselili obrtniki in trgovci, cesta proti železniški postaji je postala pomembna trgovska žila.
muzej: za novi vek je značilna zavest o tehničnem napredku in cena tega razvoja iz česar se je rodila potreba po varovanju in dokumentiranju tehnične in kulturne dediščine. Muzej je postal ena od ustanov meščanske družbe z izobraževalno in kulturno funkcijo.
gledališče: v 18. stoletju se je preselilo iz grajskega kompleksa v mesto. Sprva je imelo izobraževalno vlogo (manj pa zabavno) – funkcija moralne vzgoje, ogledalo družbe, ki bi naj prosvetljevalo ljudi, učilo kreposti in kulture. Zaradi poslanstva, ki je vzvišeno nad vsakdanjim življenjem, je gledališče zasedalo imenitnejše lokacije v mestu, njegov pomen je povdarjala še arhitektonska ureditev stavbe in bližnje okolice (običajno trg, monumentalnost).

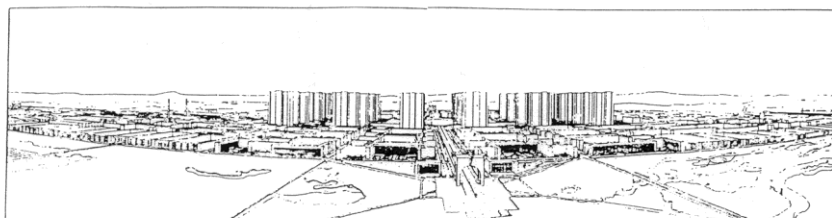
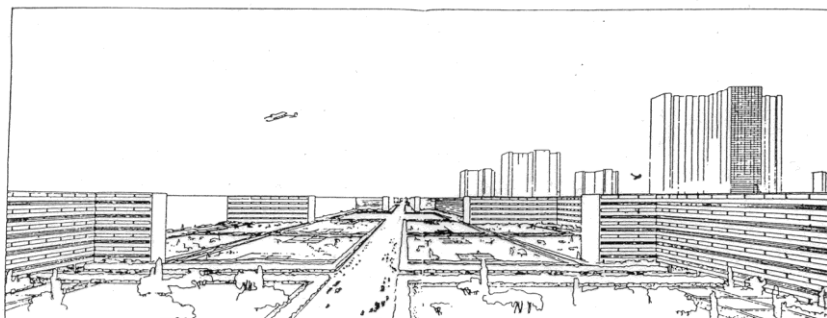
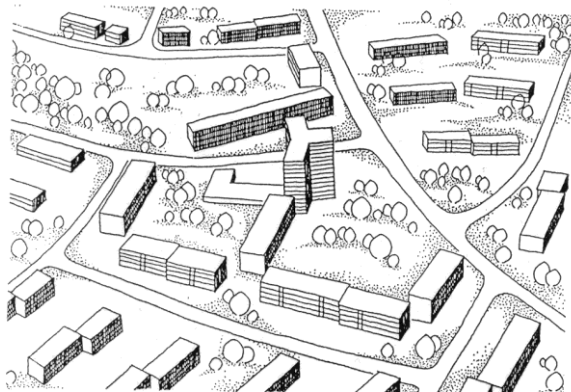
3. modernistični tloris

je posledica spremenjenega značaja mest. Mesta so se v obdobju industrijske revolucije zelo povečala in se razširila v pokrajino. Iz "zaprtega" srednjeveškega mesta je nastalo odprto "mesto". Obzidja ni več, nastajajo nove orientacijske točke (palače, nebotičniki). Delitev dela in socialna segregacija sta postali zelo očitni, mesto pa morfološko, funkcijsko in fiziognomsko zelo raznoliko. Vzrok za disperzijo je zmanjšanje produkcijskega pomena kmetijskih zemljišč, večja stopnja delitve dela in povečana mobilnost prebivalcev. Hiša ne omejuje prometnice, temveč je umaknjena v sredo parcele in tako neodvisna od prometne poti. Razvejano cestno omrežje, je prirejeno avtomobilskemu prometu. Naraščajoči promet zahteva nove prostorske ureditve (širše prometnice); poveča se teritorialni obseg in s tem doseg mesta. Za ta tloris je značilno prosto razmeščanje objektov v prostoru in vzpostavljanje ne zazidanega prostora, temveč vmesnega, odprtega (med objekti). Rezultat tega je univerzalizem, kjer se lokalne posebnosti izgubijo, ker je nastala rešitev neodvisna od topografije in kulture.

Pojavil se je po letu 1920, kot prevladujoča oblika gradbenega razvoja pa se je uveljavil po letu 1950. Uvedba novih gradbenih materialov (beton, prednapeto železo) je omogočala višje in voluminoznejše zgradbe, obsežen proces deagrarizacije in preseljevanj v mesto potrebo po množični stanovanjski gradnji, ob motorizaciji družbe pa se je zmanjšal pomen razdalje med krajem dela in krajem bivanja. Zaradi redke zazidanosti in obsežnih pozidanih površin je modernistični tloris pravo nasprotje nekdanjemu strnjnemu mestu. Značilnost tega tlorisa je, da so stavbe umaknjene od prometnice in postavljene proti sredini parcele. S tem se je izgubila socialna in mestotvorna vloga ulice, ki je postala izključno del prometnega sistema. Pojavili so se novi tipi stavb (blok, stolpnica, vrstna hiša) in novi načini zazidanosti (blokovni kompleks, niz blokov, niz prostostoječih enodružinskih hiš, solitarni objekti). Te oblike zazidanosti so veliko manj strnjene, vendar je zaradi višje nadstropnosti objektov gostota prebivalcev večja kot v prejšnjih obdobjih. Med posameznimi stavbami so obsežne zelene površine, zato se zdi, da objekti ne vzpostavljajo grajenega prostora, temveč vmesni, neizgrajen prostor. Prometnice so običajno dvo- ali štiripasovne, zeleni pas na sredi, ki ločuje

prometna pasova, je pogostejši od drevoreda ob robu cestišča. Spremenila se je tudi oblika trgov. Ker se je veliko družbenega življenja preselilo v zaprte prostore (stanovanja, trgovske komplekse, kulturnoizobraževalne ustanove), so postali redki elementi tlorisa. Prevezli so vlogo predverij pred mogočnimi javnimi poslopi in so polodprtega ali odprtega tipa. Pogosto imajo prometno funkcijo (križišče, parkirišče) ali funkcijo rahljanja zazidanega prostora, vendar brez prave programske vsebine.

Tlorisi slovenskih mest

Glede na vrste in stopnjo izgrajenosti tlorisa so slovenska mesta razvrščena v osem tipov:

- A. mesta z izoblikovanim srednjeveškim, klasicističnim in modernističnim tlorisom,
- B. mesta z izoblikovanim srednjeveškim in modernističnim ter neizoblikovanim klasicističnim tlorisom,
- C. mesta z izoblikovanim srednjeveškim in modernističnim tlorisom,
- D. mesta z neizoblikovanim srednjeveškim in izoblikovanim modernističnim tlorisom,
- E. mesta z neizoblikovanim srednjeveškim in modernističnim tlorisom,
- F. mesta z izoblikovanim srednjeveškim tlorisom in neizoblikovanim modernističnim tlorisom,
- G. mesta z izoblikovanim modernističnim tlorisom,
- H. mesta z neizoblikovanim modernističnim tlorisom.

Razvrstitev mest po tipih prikazuje preglednica. Iz nje sta razvidni dve temeljni značilnosti slovenskih mest: majhnost in skromna fizična zgradba. Kot navaja E. Lichtenberger, so tlorisi in njihove morfološke značilnosti povezani z velikostjo mesta, posredno pa tudi s položajem v urbanem sistemu (Lichtenberger 1970). Glede na razširjenost tlorisov se samo v devetih

mestih pojavljajo vse vrste, enajst mest pa ima samo eno vrsto tlorisa. Ostala mesta, tri četrtine obravnavanih, sestavljata srednjeveški in modernistični tloris (tipa C in E).

Srednjeveški tloris je najbolj razširjen, saj je večina mest na Slovenskem nastala v 13. in 14. stoletju. Vendar je le nekaj takih, ki so dosegla velikost pravega mesta, prevladujejo pa gradbeno in morfološko skromnejši trgi. Upošteva množico nekdanjih trgov, ki nimajo statusa mestnega naselja, je razširjenost trškega tlorisa še številnejša (npr. Vojnik, Pilštanj, Ljubno, Šentjernej, Kropa, Kanal). Tlorisna zasnova teh mest je zelo podobna: zaprt, obzidan trg v primorskih mestih in v trg razširjena prometnica v notranjosti dežele, na robu pa soseska enodružinskih hiš in blokov. Poleg vasi je to najbolj razširjena in najbolj značilna naselbinska oblika na Slovenskem.

Naslednja značilnost slovenskih mest je skromen gradbeni razvoj v času renesanse in baroka ter odsotnost klasicističnega tlorisa. V 16., 17. in 18. stoletju so nastale le posamezne zgradbe, mestne palače in dvorci, ne pa večji deli mest. Šele v dobi industrializacije so se prostorsko povečala nekatera upravna in industrijska središča. Vendar gospodarska moč slovenskih mest ni bila tolikšna, da bi prihajalo do obsežnejših prostorskih širitev. Klasicistični tloris se zato pojavlja le v največjih mestih (Ljubljana, Maribor, Celje) in nekaterih regionalnih središčih, vendar tod zgolj v zametkih. Pojavlja se samo v obliki uličnega bloka z ortogonalnimi prometnicami ter delavskimi kolonijami, vilske četrti pa so le nepopoln odsev ideje vrtnih mest. Iz načinov zazidanosti lahko sklepamo tudi na socialno strukturo takratnih mest.

Modernistični tloris je sicer najbolj razširjen, vendar so le v večjih mestih razvite vse različice. V večini mest se pojavlja le soseska, kar tretjina mesta pa ima neizoblikovan modernistični tloris. To je posledica demografske stagnacije malih in srednje velikih mest, hkrati pa razpršene poselitve na podeželju. Po ugotovitvah Vrišerja in Rebernika so mala in srednjevelika mesta predvsem zaposlitvena, ne pa tudi stanovanjska središča (Vrišer, Rebernik 1995 :11). Razmeroma veliko mest ima samo modernistični tloris. To so novejša industrijska središča, nastala ob nahajališčih surovin, energetskih virih, industrijskih obratih, novejši turistični kraji, pa tudi naselja, ki so se razvila ob policentričnem urbanem sistemu. Tudi to je posledica razdrobljene poselitve, velike razpršenosti delovnih mest ter stanovanjske gradnje v nekdanjih trgih oziroma lokalnih središčih. Status mesta v marsikaterem od teh naselij iz morfološkega vidika ni upravičen (npr. Zreče, Medvode, Radenci).

Druga vsebina tipologije se nanaša na kvaliteto fizične strukture. Število mest z neizoblikovanim tlorisom krepko presega število mest z izoblikovanim tlorisom (več kot tretjina mest nima izoblikovane niti ene vrste tlorisa). Samo tri mesta imajo izoblikovan tloris iz vseh obdobj, največ mest pa ima izoblikovan srednjeveški in modernistični tloris. Iz analize načinov zazidanosti izhaja, da daje večini malih in srednjevelikih mest identiteto srednjeveška zasnova, saj je modernistični tloris s prevladujočo zazidavo z enodružinskimi hišami premalo mestotvoren (Drozg 1998). Poleg tega so novejši deli naselij zgolj stanovanjska območja brez pomembnejših centralnih dejavnosti. Drugačna so "nova" mesta (tip G), med katerimi sta npr. Nova Gorica in Zagorje zgleden primer izoblikovanega modernističnega tlorisa. Posebej omenjamo veliko število mest z neizoblikovanim modernističnim tlorisom, kar je posledica majhne gospodarske moči množice mestec, posredno pa kaže kakovost urbanizacije in gradbenega razvoja mest v Sloveniji. Morfološko neizoblikovano središče ter soseske blokov ali enodružinskih hiš, razmeščenih v t.i. "tepih" zazidavi, sta najpogostejša načina zazidanosti. Aditivni tloris, ki je rezultat parcialnega prostorskega urejanja po površini daleč presega nasprotni, tj. planski tloris (več o tem Drozg 1998).

Ob tem velja omeniti še eno značilnost fizične strukture mest, to je podobnost z novejšo zazidavo v podeželskih naseljih (vaseh). Ta podobnost je sicer obratno sorazmerna z velikostjo mesta, vendar je v Sloveniji, kjer prevladujejo majhna mesta, kar preveč očitna. V obeh vrstah naselij se pojavlja isti način zazidanosti (torej tloris) in isti tip objektov (podoba kraja). Oznaki "Slovenija - urbana vas" (Šarec) in "urbanizirano podeželje in ruralizirana mesta" (Drozg) tako nista brez osnove.

Regionalnih razlik v tlorisih oziroma fizični strukturi mest ni mogoče številčno opredeliti. Kljub izrazitim ločnicam med kulturnozgodovinskimi območji so regionalne razlike očitnejše le v

tlorisah srednjeveških mest, vendar samo med obalnimi mesti in mesti v notranjosti. Modernistični tloris je oblikovno vedno bolj univerzalen, zato se regionalne razlike v podobi mest izgubljajo.

Preglednica mest glede na tip tlorisa*

Tip A	Celje, Maribor, Ljubljana
Tip B	Izola, Kranj, Novo Mesto, Postojna, Ptuj
Tip C	Ajdovščina, Brežice, Črnomelj, Dravograd, Gornja Radgona, Idrija, Ilirska Bistrica, Kamnik, Koper, Krško, Laško, Lenart, Lendava, Ljutomer, Metlika, Radovljica, Ravne na Kor., Sevnica, Sežana, Slovenska Bistrica, Slovenske Konjice, Slovenj Gradec, Škofja Loka, Tolmin, Tržič, Velenje, Vrhnika, Žalec
Tip D	Jesenice, Kočevje, Murska Sobota
Tip E	Bled, Bovec, Cerknica, Kranjska gora, Litija, Logatec, Mengeš, Mežica, Mozirje, Pivka, Prevalje, Radlje ob Dravi, Ruše, Senovo, Šempeter pri N.G., Šentjur, Šmarje, Šoštanj, Trebnje, Žiri, Železniki
Tip F	Brestanica, Ormož, Piran, Ribnica, Vipava
Tip G	Domžale, Hrastnik, Nova Gorica, Portorož, Trbovlje, Zagorje
Tip H	Grosuplje, Medvode, Radenci, Rogaška Slatina, Senovo, Zreče

*Seznam mest in mestnih naselij je povzet po Enciklopediji Slovenije, 7. zvezek, str. 89

V tlorisu mesta se odražajo dejavniki, ki mesto vzpostavljajo - naravne razmere, kulturni milje, prevladujoča gospodarska dejavnost ter predstave o urejanju človekovih bivališč, kakršne so zapopadene v urbanističnih paradigmah. Ker so ti elementi spremenljivi, se spreminja tudi tloris. Običajno so mesta sestavljena iz večih tlorisov, ki odražajo razvojne stopnje v posameznem zgodovinskem razdobju. Tlorisi mest odražajo njihovo gradbeno zgodovino.

Dediščina večine slovenskih mest izvira iz srednjega veka, tako glede urbanega sistema, položaja mest in trgov ter urbane zasnove. Večina mest je nastala v 13. in 14. stoletju, le primorska mesta so starejša. Zasnova srednjeveških mest je bila skromna, obsegala so le majhno število hiš, razmeščenih ob osrednjem trgu. Izjema so mesta ob obali, kjer se je že od nastanka razvijala strnjena urbana struktura. Pomemben modifikator tlorisa srednjeveških mest je topografski položaj, delno tudi kulturni milje. Zaradi reliefne razgibanosti, so oblike položaja mest številne in zelo raznolike.

Do začetka merkantilizma in industrializacije se mesta niso bistveno povečala. Njihova ekonomska moč ni bila tolikšna, da bi pogojevala obsežnejše prostorske širitve. Večinoma so bila trgovska in oskrbna središča, le redka so imela pomembnejše upravne funkcije. Posebna kategorija urbanih naselbin so trgi, majhna podeželska mesta, tako značilna za slovensko urbano omrežje. Njihov tloris je še bolj skromen. Običajno ga tvori v trg razširjena prometnica, ob kateri so v nizu razmeščene trške hiše ali pa so gručasto razmeščene okoli osrednjega trga s cerkvijo.

Renesančno obdobje ni pustilo vidnejših sledi v tlorisnih zasnovah mest, pač pa v arhitektonskem spreminjanju stavb in dekorativnih elementih. V baroku so mesta dobila nov izgled in silhueto, hiše pa novo stavbno okrasje; podoba mesta se je prilagodila novim umetnostnim idealom. Načela urejanja mest so le z zamudo prihajala v Slovenijo, pa še to zgolj v fragmentarni obliki. Mesta se v tem obdobju gradbeno niso razširila, temveč le izgrajevala z obrtniškimi (cehovskimi) hišami in mestnimi palačami. Intenzivneje so se širila obmestja (predvsem ob glavnih vpadnicah), kamor so se priseljevali trgovci in obrtniki, ki se zaradi cehovskih omejitev niso mogli naseliti v mestu. Po odstranitvi obzidja v 17. in 18. stoletju so se obmestja spojila s srednjeveškimi središči, kar je že zametek nadaljnega prostorskega razvoja. V tem času je nastalo več dvorcev in parkovnih ureditev izven mest.

Skoraj do srede 19. stoletja so mesta ostala le nekoliko večja kot v srednjem veku. Šele s širjenjem industrializacije in pojavom meščanstva se je pričel intenzivnejši gradbeni in prostorski razvoj. Najbolj se je odrazil v večjih mestih - v upravnih središčih, mestih ob

pomembnih prometnih poteh in nahajališčih rudnin, kjer so poleg industrijskih obratov nastajali tudi meščanski stanovanjski predeli. Najprej so se razširila predmestja, pri čemer se je ulična mreža vse bolj prilagajala ortogonalnemu vzorcu in uličnemu bloku. Morfološka raznovrstnost tlorisov se je povečala, nastale so vilске četrti, delavske kolonije, večstanovanjske hiše, trgi in javne površine, vse v znamenju inženersko tehničnih regulacij s skromnimi klasicističnimi prvini. Pomemben del mesta je postalo območje ob železniški postaji, mesta so se pričela širiti proti "novemu vhodu". Urbanistični razvoj je bil omejen predvsem na izgradnjo javnih stavb ter tranzitnih cest. Celovitih urbanističnih ureditev je bilo malo. Značilno je, da se je ortogonalni tip tlorisa, ki je značilnost urbanizma 19. stoletja, razvil samo v treh največjih mestih (Ljubljani, Mariboru in Celju), v nekaterih regionalnih središčih pa so nastali samo skromni zametki (v Kranju, Postojni, na Ptujju). V manjših mestih, nekdanjih trgih, se ta faza gradbenega razvoja ni uveljavila.

Prostorski obseg mest se je najbolj povečal po letu 1950, predvsem na račun stanovanjske gradnje, ki se je pričela z množičnim priseljevanjem v mesta. Še posebej po letu 1960 so nastale številne soseske blokov in enodružinskih hiš, marsikje tudi cela mesta. Tak razvoj je zajel vsa večja naselja. Tloris novih mest je postal veliko bolj razvlečen, prilagojen avtomobilskemu prometu in marsikje v brutalnem nasprotju z majhnim merilom srednjeveškega trga. Novi objekti so prosto razmeščeni po prostoru, bolj kot grajeni prostor ustavljajo vmesni, negrajeni. Ključni elementi novega tlorisa so blokvske stanovanjske soseske, območja enodružinskih hiš, oskrbna središča ter proizvodni obrati. Žal je bil novejši urbanistični razvoj marsikje prepuščen stihiji in parcialnemu urejanju. Posledica tega so redke celovite urbanistične ureditve, pomanjkljivo urejeni predeli mest in pojav "dolgi vasi", ki so razvlečene ob prometnicah. Delež organizirane gradnje, in s tem ustvarjanje funkcionalnega tlorisa, je še naprej zelo nizek, še danes prevladuje parcialno urejanje mestnih četrti in razmeščanje objektov.

Literatura:

- Melik A., Kmetiska naselja na Slovenskem, GV 1933
Drozg V., Morfologija vaških naselij v Sloveniji. Geographica Slovenica 26, Ljubljana 1992
Drozg V., Tlorisi slovenskih mest. GV 1998
Drozg V., Nekateri značilnosti fizične strukture slovenskih mest. Dela 14, Ljubljana 1999
Geografski atlas Slovenije. DZS, Ljubljana 1998
Brian K. Roberts: Landscapes of Settlement, Routledge, London 1996
Curdes G., Stadtstruktur und Stadtgestaltung. Stuttgart: Kohlhammer 1995
Heineberg H.; Grundriss Allgemeine Geographie: Stadtgeographie. Paderborn: UTB 2000

Naselja - fiziognomski vidik

Tretji segment naselij je **oblika ali fiziognomija**. Fiziognomija pomeni zgradbo oblike (t.j. kako je oblika sestavljena, kakšne so njene značilnosti, kateri elementi jo določajo). Morfologija in fiziognomija sta dva vidika obravnave istega pojava (naselja kot fizične tvorbe). Posamezne smeri fiziognomije naselij so:

- ugotavljanje značilnosti oblike mesta (kako se oblikovne značilnosti naselij povezujejo z drugimi segmenti naselja, razvoj naselbinske podobe, primerjave med oblikovnimi značilnostmi mest iz različnih kulturnozgodovinskih območij – analiza oblike naselij)
- ugotavljanje oblikovnih značilnosti, ki izvirajo iz estetike (razvijanje kritičnega pristopa in vrednotenja oblike mesta – kakšna naj bo oblika mesta, da bo čim bolj estetska) Najprej ljudje oblikujejo prostor, kasneje prostor oblikuje ljudi.

Pomen spoznavanja fiziognomije mesta:

- možnost orientacije in formiranja pregledne strukture mesta
- vzpostavljanje občutka domačnosti
- prostorske ureditve, ki omogočajo socialne stike
- ohranjanje stavbarske kontinuitete
- povečevanje (oblikovne) atraktivnosti mesta
- doživljanje lepega, kulturnega (Stadt als Kunstwerk)

Mesto kot celota in posamezni deli bi naj bili kultivirani, vzbujali bi naj estetski užitek.

Zaenkrat je fiziognomski vidik najmanj proučen segment naselij. Pri spoznavanju oblike naselij je relevantno

1. elementi, ki obliko določajo oz. tvorijo (nosilci oblike – fiziognomski elementi)
2. principi, temeljne zakonitosti, ob katerih oblika mesta nastaja
3. območja podobnih oblikovnih značilnosti (fiziognomsko homogena območja)

Obliko lahko spoznavamo na treh nivojih: na nivoju celega mesta, dela mesta, ulice in posameznega objekta z okolico. Elementi, s katerimi obliko spoznavamo so na vseh nivojih sicer isti, vendar različno generalizirani.

1. **Elementi**, ki določajo obliko naselij so fiziognomski elementi (morfološki elementi, pri katerih nas zanima samo oblikovni del). To so:

1. gabarit (nadstropnost objektov) in vertikalne dominante
2. volumen objektov (določamo ga glede na volumen sosednjih objektov; majhen, velik)
3. velikost ploskve javne odprte površine (določamo jo glede na volumen in velikost sosednjih objektov; majhna, velika)
4. umetnostno zgodovinski slog oziroma stavbno okrasje (barok, klasicizem, modernizem)
5. kolorit, barvitost

Lyncheve kategorije oblikovnih (percepcijskih) elementov so doslej najcelovitejši prikaz oblike naselja. Loči: robove, vozlišča, dominante, smeri, poti, vidne povdarke. Osnova in pomen teh kategorij je v orientaciji in percepciji (dojemanju) oblike mesta.

2. **Principi** (zakonitosti) ob katerih nastaja oblika mesta so večinoma arhetipi socialnih odnosov in manifestacija le teh v fizičnem okolju. Ti arhetipi so: red, stabilnost, dominantnost (moč) kot nasprotje kaosu, propadu in smrti. To so:

1. princip prevladujočega (prevladujoče daje splošen vtis (enoten gabarit, enotna zazidava), lahko je homogeno ali nehomogeno. Prevladujoče je rezultat povprečja in kolektivnih norm
2. princip skladnosti, podobnosti, kar zmanjšuje odklone in s tem nepričakovane situacije (asocialcija s stabilnostjo); lepo je tisto, kar je skladno
3. princip izjeme, monumentalnosti (odstopanje od povprečja ustvarja kontraste, priteguje poglede, pomeni posebnost glede na ostalo – dominata (vertikala, kubus, ploščina). Pomeni moč in dominantno.

3. **Območja** podobnih oblikovnih značilnosti. Z izbranimi fiziognomskimi elementi lahko opredelimo območja, ki imajo podobno obliko (območja enonadstropnih hiš, baročni del mesta). Območja dopolnjuje razmestitev vertikalnih povdarkov (dominant) in voluminoznih objektov.

Izrazne značilnosti fiziognomskih elementov:

1. vertikalni poudarek, dominantna (1., 2., 3. reda - glede na vizualno izpostavljenost in pomen za podobo naselja ali dela mesta)
2. vozlišče (skupina objektov ali elementov, ki pritegujejo poglede, predstavljajo križišče poti, vidni poudarek)
3. homogenost, istovrstnost, sklenjenost (npr. zazidave, roba naselja, uličnega roba)
4. heterogenost, raznovrstnost, prekinjenost (npr. zazidave, roba naselja, uličnega roba)
5. členjenost, raznolikost (npr. uličnega profila, roba, trga)
6. silhueta naselja, usmerjeni pogledi (osi)

Vsebina spoznavanja fiziognomije mesta: (poskus)

- razmestitev fiziognomskih elementov (dominant, markantnih objektov, vozlišč, fiziognomsko homogenih območij, oblikovno pomembnih zelenih površin)
- oblikovne značilnosti središčnih območij, vpadnic, trgov
- zveze med fiziognomskimi značilnostmi mesta (objektov) ter morfološkimi, funkcijskimi in socialnimi
- definiranje oblikovno zaključenih (in neizoblikovanih) območij (z izraženo idnetiteto, v fiziognomskem pogledu izoblikovanih območij)

Oblikovne značilnosti slovenskih mest določata srednjeveška zazidava (barok) ter modernistično mesto iz 70 let (predvsem koncept soseske in blokovnih kompleksov).

Pri srednjeveški zazidavi prevladuje nizek gabarit, ter vertikalni poudarki cerkvenih zvonikov, monumentalne javne zgradbe (gradovi, šole, bolnice, upravne zgradbe). Mesta so strnejno zazidana, ploskve odprtih površin v tlorisu izstopajo. Slikovit topografski položaj z značilno veduto.

Za obliko modernističnega mesta so značilne stolpnice (nove dominante), (monumentalni) blokovni kompleksi (novi volumen) ter široke, premočrtne prometnice. Brez odnosa do topografskega položaja.

Fiziognomska klasifikacija topografskega položaja vasi: dominantna naselja, oblikovno neizrazita naselja, skrita naselja (Fister).

Literatura:

Kevin Lynch: The Image of the City. Boston: MIT 1960 (več izdaj)

Kevin Lynch: Good City Form. Boston: MIT 1981

Spiro Kostoff: The City Shaped. London: Thames&Hudson 1992

Andrej Pogačnik: Varstvo in usmerjanje oblikovne podobe slovenskih mest. Ljubljana: UPP 1996

Gerhard Curdes: Stadtstruktur und Stadtgestaltung. Stuttgart: Kohlhammer 1996

Tipi hiš v Sloveniji (besedilo za Nacionalni atlas Slovenije, maj 1995)

Kmečka hiša je pomemben element podeželskega pejzaža. Še posebej v Sloveniji, kjer podeželje zavzema (oziroma, je zavzemalo), večino območja dežele in kjer je pejzaž pokrajine zaradi naravnih razmer zelo raznolik. Tako so tudi oblike prilagojenosti naravi zelo raznovrstne. V obliki kmečke hiše, ki je v veliki meri odraz naravnih razmer in strukture pokrajine, je to še posebej očitno.

Kmečka hiša je zasnovana in oblikovana z ozirom na prevladujočo gospodarsko dejavnost, tehniko stavbarstva in prevladujoč umetnostno zgodovinski slog, glede na razpoložljiv gradbeni material v bližnji okolici ter socialni in materialni položaj lastnika. Iz zgodovine razvoja kmečke hiše je možno sklepati, da se je sedanja oblika razvila iz treh prapov:

- prave dimnice na severu in vzhodu slovenskega ozemlja
- hiše s črno kuhinjo v osrednjih predelih Slovenije
- ognjiščne in kaminske hiše na zahodu.

V nekaj sto letnem razvoju se je oblika kmečke hiše regionalno močnejše zdiferencirala, višek tega razvoja so tipi, nastali sredi preteklega stoletja. V zadnjem času se kmečka hiša tipološko ne razvija več, nasprotno, zaradi vdora urbanih načel stavbarstva, ki z avtohtonimi oblikami nimajo dosti skupnega, je opaziti težnjo po poenotenju in standardizaciji kmečke oz. stanovanjske hiše. Nekateri tipi skoraj ne obstajajo več, številne hiše pa so preurejene po vzorih iz urbanega okolja.

Kmečko hišo je možno obravnavati iz več vidikov: lahko jo klasificiramo glede na tloris, po položaju napram gospodarskim poslopjem, glede na gradbeni material, socialni status lastnika (npr. kmečki dvorec, gruntarska hiša, kajža, bajta, viničarija, rudarska hiša), položaj kurišča v hiši.

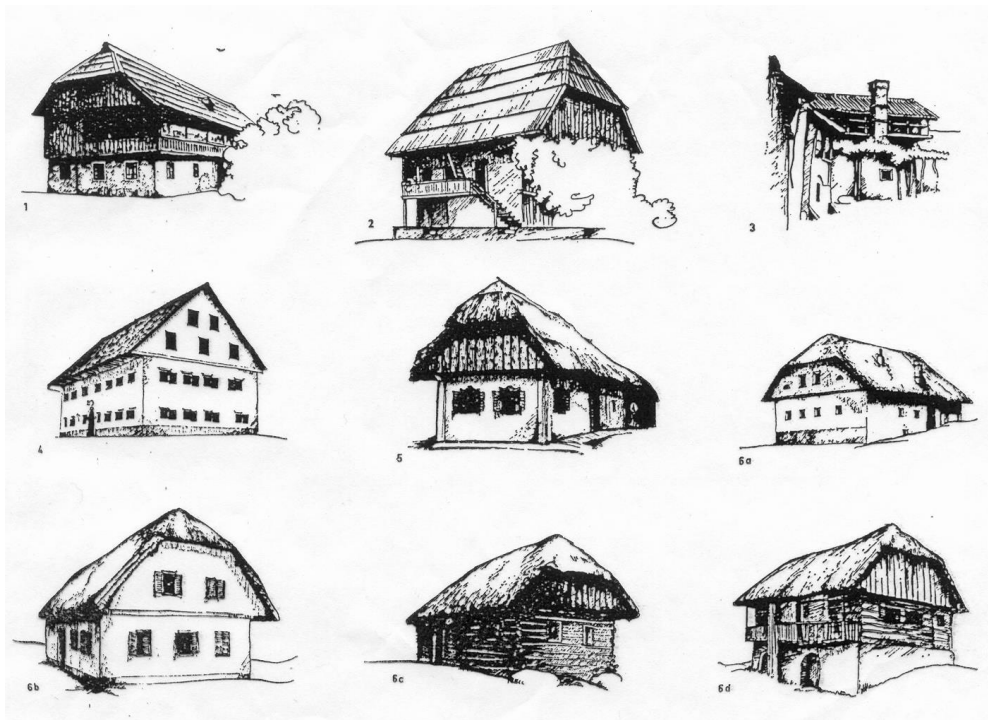
Tovrstne klasifikacije so za prikaz regionalne rezprostranjenosti manj primerne. Ustreznejša je tipologija, ki izhaja iz oblikovnih značilnosti. Pri tem so upoštevani naslednji elementi:

- velikost hiše (razmerja med širino, dolžino in višino) in s tem povezan tloris
- gradbeni material
- arhitekturni členi: naklon in oblika strehe, strešna kritina, velikost in število oken
- specifični stavbarski elementi: vhod, okenski okvir, napušč, prezračevalne line, gank
- kot dopolnilni kriterij še oblika kmečkega doma, pri čemer razlikujemo dom v gruči, stegnjen, vzporedni, zraščeni in vrhlevni dom.

Rezultat te tipologije so štiri osnovni tipi kmečke hiše, ki so bili razširjeni približno na prehodu v 20. stoletje in odražajo naravne in kulturne razmere območja na katerem se nahajajo. K štirim osnovnim tipom je potrebno dodati še tip hiše, ki se je pojavil v času urbanizacije podeželja. Čeprav je se je tudi ta z leti razvijal, razvojne faze še niso toliko dokumentirane, da bi bila razčlenitev na podtipove mogoča.

Vsak od osnovnih tipov ima šene nekaj variant, ki so posledica lokalnih posebnosti glede naravnih danosti in smeri širjenja kulturnih vplivov iz sosedstva. Vendar tudi variante niso povsem enotne. Znotraj posameznega območja se namreč pojavljajo še manjše lokalitete, kjer se oblika kmečke hiše vidno razlikuje od osnovnega tipa oziroma variante; razlike pa niso tolikšne, da bi bila opredelitev samostojne variante upravičena. Običajno se nanašajo na velikost hiše in arhitekturne člene, ne pa na tloris. Ob tem je potrebno opozoriti, da niti geneza slovenske kmečke hiše, niti tipologija še nista zadovoljivo pojasnjeni. To še posebej velja za novejšo hišo na podeželju, ki je kljub že zaznavnim razlikam v tlorisu in obliki, opredeljena kot enoten tip. Prikazani tipi so tako poskus poenotenja dosedanjih proučevanj. Dosedaj so tipologijo kmečke hiše pripravili: Melik, Vurnik, Mušič, Fister in Sedej. Osnovni tipi kmečke hiše so:

1. alpska hiša
2. primorska hiša
3. panonska hiša
4. osredneslovenska hiša
5. semiurbani tip kmečke hiše (modernizirana kmečka hiša)

Vir. Anton Melik: Tipi kmetске hiše, DV 1933

1. alpska hiša ima sestavljen, večcelični tloris. Pojavlja se v naslednjih variantah:

- gorenjska varianta: hiša je razmeroma velika, masivna, prostorna, delno je zidana, delno lesena. Ima strmo dvokapno streho, značilna je uporaba lesa za konstrukcijo in dekorativne elemente. Njena posebnost je lesen, zunanji hodnik - gank, leseni ornamenti, majhna okna, lesen zatrep. Ob hiši so gručasto razmeščena gospodarska poslopja.

- bovška varianta: visoka, običajno enonadstropna hiša, vendar manj masivna. Pod stanovanjsko etažo je klet ali hlev. Je zidana, uporabljenega je manj lesa. Strma dvokapna streha je krita s skrilavci ali skodlami, običajni so čopi. Značilen je zunanji hodnik. Hiša ima alpsko zasnovo, oblikovni elementi pa so prevzeti iz primorske arhitekture. Z gospodarskimi poslopji tvori dom v gruči.

- škofjeloško - cerkljanska varianta: velika, običajno dvonadstropna hiša s strmo dvokapno streho. Hiša je zidana, lesa ima med vsemi hišami alpskega tipa najmanj. Streha je brez čopov, krita je s skriljem. Značilno je veliko malih oken, širok napušč, običajno je delno vkopana. Stoji samostojno, z gospodarskimi poslopji tvori dom v gruči. Ima tloris alpske hiše, zunanji videz pa je blizu notranjski varianti osrednjeslovenske hiše.

- koroška varianta: je močno podobna gorenjski, je prav tako velika in masivna, vendar je v njej vgrajenega več lesa in nima zunanjega hodnika. Posebnost je velika dvokapna streha s čopi in kritino iz skodel. Značilen je tudi položaj v pobočju in poseben dovoz v zgornjo etažo gospodarskega poslopja tim. gumno.

2. primorska hiša ima naslednje variante:

- kraška varianta: hiša je pritlična ali enoetažna, razmeroma velika, saj se stanovanjskega dela drži gospodarsko poslopje; stoji v zraščnem kmečkem domu. Zidana je iz kamna, številni gradbeni detajli so prave kamnoseške umetnine. Značilna je položna streha krita s korci (pogosto so obteženi še s kamenjem) ter kamin ali spahnjenica. Za kraško hišo je značilno še ograjeno dvorišče tim. borjač ter različna obdelava sprednje in zadnje fasade. Zaradi klimatskih razmer je proti soncu obrnjena fasada veliko bogatejša, ima več oken, balkon; hiša je odprta v dvorišče.

- istrska varianta je sicer podobna kraški, le da je hiša višja in ožja. Dvorišče ni zaprto in ograjeno, tako da predstavlja prometnica del funkcionalnega zemljišča hiše. Tudi za istrsko hišo je značilen zraščen kmečki dom.

- severnoprimska varianta ima nekatere elemente alpske hiše. Je masivnejša in širša, tudi sprednja in zadnja fasada se ne razlikujeta več toliko. Hiša je običajno ometana in prebeljena, kar pri kraški in istrski hiši ni primer. Pogosta je štirikapna streha.

3. panonska hiša se pojavlja v dveh variantah:

- pomurska varianta: ozka in nizka hiša je najmanjša med panonskimi - vzrok temu je gradbeni material, saj je grajena iz slabo nosilnih brun (tim. cimprača) ali malo odpornega blata, pomešanega z ilovico. Kasneje se je pričela uveljavljati iz opeke zidana hiša. Prekrita je s slamnato streho, ima majhna okna ter z lesom obbit zatrep. Značilen zanjo je širok napušč nad vhodnimi vrati ter s panonskimi ornamentami obdelani okenski okvirji (pri zidani hiši). Stanovanjskega dela hiše se drži gospodarsko poslopje v značilni razporeditvi "na vogel" ali "na ključ", pogost je tudi stegnjeni dom. Na Dravskem polju je hiša nekoliko večja in zidana, na njej so že opazni elementi osrednjeslovenske hiše.

- belokranjska varianta je nekoliko večja. Pogosta je lesena hiša na zidanem podstavku (spodaj je klet ali hlev), običajno je belo prebeljena, z majhnimi okni in strmo slamnato streho. Stoji samostojno, spada v tip vrhhlevnega doma, pojavlja pa se tudi kvadratni kmečki dom, kjer so hiše razmeščene okoli zaprtega dvorišča. Nekoliko drugačna je hiša v Spodnjem Posavju, kjer se že pojavljajo vplivi dolenjskega stavbarstva. Hiša je večja, običajno zidana. Pogosta sta vrhhlrvni in stegnjeni dom.

4. osrednjeslovenska hiša

Osrednjeslovenska hiša je kombinacija panonske in alpske, pojavlja se v naslednjih variantah:

- vzhodno osrednjeslovenska varianta: na njej so izrazitejši panonski elementi kakor alpski. Je majhna, čeprav večja od panonske hiše. Delno je zidana, delno lesena. Ima strmo dvokapno streho s čopi. Pogosta je slamnata kritina. Značilna so majhna okna in ozek napušč. Pojavlja se kot vrhhlevna hiša ali dom v gruči. Ima več lokalnih posebnosti; na Dolenjskem je oblika hiše nekoliko drugačna kot na Kozjanskem.

- zahodno osrednjeslovenska varianta: hiša je večja, bolj mogočna in masivna, po obliki je bližje alpski kakor panonski hiši. Je zidana in ima strmo dvokapno streho. Značilne so prezračevalne line na zatrepu, širši napušč in razmeroma velika okna. Hiša stoji z ostalimi gospodarskimi poslopji v gruči, pogost je tudi vzporedni dom. Ker je razširjena na razmeroma velikem območju, je v obliki hiše razvidna krajevna pripadnost; (hiša na Pohorju se razlikuje od tiste v Slovenskih goricah, v Posavskem hribovju ali Ljubljanski kotlini); pa tudi podobnost z značilnostmi hiše na sosednjih območjih (npr. hiša na S Pohorju ima elemente alpske hiše, hiša na Dravskem polju pa panonske).

- notranjska varianta združuje značilnosti alpske in primorske hiše. Je velika, masivna, pogosto eno ali dvonadstropna hiša, zidana, s strmo dvokapno streho. Posebnost je razširjen napušč nad vhodom v hišo. Ta je običajno v zamiku ali pod arkadami. Pojavlja se kot dom v gruči ali vzporedni dom.

5. suburbana hiša

Izhaja iz urbanega okolja in je na podeželje pravzaprav prenešena. Povezave z naravnimi in kulturnimi elementi pokrajine pri njej niso razvidne. Hiša ima običajno kvadratni tloris in je najpogosteje enonadstropna. Je zidana, steha je položna in krita z različnimi novimi kritinami (cementni špičak, opečni zareznik, salonit). Značilni arhitekturni členi so balkon, velika okna, vetrolov. Oblikovno suburbana hiša ni enotna, bolj kot regionalna pripadnost je za razčlenjevanje pomemben čas nastanka. Hiše iz 60-tih let so podobne "kocki" in imajo položnejšo streho, v zadnjem desetletju pa prihaja v oblikovanju hiš do večjega upoštevanja značilnosti regionalne arhitekture. Novejše hiše imajo pravokotni tloris, so pritrilčne z izkoriščenim podstrešjem, zaradi česar je tudi naklon strehe večji.

Razmestitev tipov kmečke hiše je prikazana na karti. Zaradi številnih prehodnih območij in lokalnih posebnosti je razširjenost posameznega tipa zelo težko omejiti. Grafični prikaz je zato močno poenostavljen. Pri razmestitvi kmečke hiše je potrebno izpostaviti regionalno zaključnost - posamezni hišni tipi se namreč pojavljajo samo na določenem območju.

Razmestitev štirih osnovnih tipov (peti nima regionalnih obeležij), v grobem sovпада s klimatskimi območji in vegetacijskim pokrovom. (Za razliko od naselij, kjer je pomembnejša morfologija terena in pedološko litološki element). Tako je tip alpske hiše razširjen v visoko- in sredogorju, na območju gorskega podnebja kjer prevladujejo iglasti gozdovi. Razširjenost primorske hiše sovпада z mediteranskim podnebjem in kamnitim površjem, ki daje osnovni gradbeni material. Na območju, kjer prehaja mediteransko podnebje v gorsko oz.

kontinentalno, pa ima alpska hiša primorske poteze. Panonska hiša je razširjena na območju subpanonskega podnebja, obstaja pa tudi jasna zveza med vegetacijskim pokrovom ter obliko hiše. Osrednjeslovenska hiša zavzema največji del Slovenije, tako kot je v klimatskem pogledu najboljše prehodno območje iz kontinentalne v mediteransko in modificirano gorsko podnebje. S spreminjanjem kontinentalne klime od V proti Z dobiva panonska hiša vse več elementov alpske (Ljubljanska kotlina, Savinjska dolina, Pohorje) in primorske hiše (Notranjska).

Razmestitev tipov kmečke hiše sovpada tudi s kulturno zgodovinskimi območji, čeprav so prehodi med posameznimi tipi zelo postopni. Razširjenost primorske hiše sovpada z mejami mediteranskega kulturno zgodovinskega območja, panonska hiša se pojavlja samo na območju panonskega kulturnega miljeja, alpska in osrednjeslovenska pa na srednjeevropskem kulturno zgodovinskem območju.

S širjenjem urbanizacije, predvsem pa z obsežno socialno transformacijo podeželskega prebivalstva, je pričela stavbna dediščina na podeželju propadati in se spreminjati v duhu urbano industrijske kulture. Regionalna diferenciaranost kmečkih hiš je danes sicer še razpoznavna, ni pa več najbolj karakterističen element kulturne krajine.

Literatura:

Geografski atlas Slovenije. Ljubljana: DZS 1998

Fister Peter: Glosar arhitekturne tipologije. Ljubljana: Urad za prostorsko planiranje 1993

Tipi stanovanjske hiše

Kmečka hiša

Adaptirana kmečka hiša

Semi urbana hiša, kocka, hiša iz 60 – tih let

Ruralizirana moderna hiša – zasnova in oblika sta povzeti iz urbane hiše, večinoma vile

Modernizirana avtohtona hiša – zasnova in oblika sta povzeti iz avtohtonega stavbarstva

Moderna urbana hiša

TIPI NOVODOBNE ENOSTANOVANJSKE HIŠE

Opredeljeni tipi slonijo na oblikovnih značilnostih, na krajevnem izvoru in času nastanka. Prepoznali smo **osem** tipov enostanovanjske hiše, pet jih je iz druge polovice 20. stoletja.

Vila se je v naših krajih pojavila v drugi polovici 19. stoletja, sprva kot bivališče premožnih meščanov. Vilo določajo tri ključne značilnosti: razgibana fasada z zamiki in izzidki, strma in lomljena streha ter številni dekorativni stavbni členi (v ometu, lesu ali kamnu). Floris je običajno pravokoten, čeprav se pojavlja se tudi kvadratna oblika. Razgibano fasado ustvarjajo pokriti balkoni (verande), vogalni stolpi, terase. Hiša je običajno enonadstropna, ponekod je izkoriščena še podstreha. Zaznamuje jo poudarjen vhod, do katerega je pogosto speljano stopnišče. Fasada hiše je okrašena z okenskimi okvirji, okrasjem v ometu, bogato oblikovanimi balkonskimi ograjami. Značilna je postavitvev sredi parcele, s čemer je dosežen prostor za okrasno zelenico okoli hiše, zgradba pa zato deluje še bolj mogočno in impozantno. Ob hiši je pogosto več pomožnih objektov, kot so vrtna uta, rastlinjak, garaža.

Slika 1: Vila

Modificirana kmečka hiša je tip hiše iz konca 19. in začetka 20. stoletja. Ime ponazarja, da gre za kmečko hišo, ki pa je prilagojena urbanemu okolju. Modificirana kmečka hiša je enostavna in skromna, »po vzorih stavbnih načrtov iz konca prejšnjega stoletja so jih izdelovali gradbeni mojstri«, pojasnjuje Fister (1986, 344-45). Kot navaja v nadaljevanju, so »hiše postajale vse bolj uniformirane in oblikovane z uradnim okusom. Celota je povzeta po kmečki, meščanski in delavski hiši skupaj, stavbenik je upošteval predvsem gradbene predpise in prav nič več ni vedel o nekdanji možnosti rasti takšne hiše« (ibid, 311). Namenjena je bila obrtnikom, trgovcem in delavcem, ki so svoje hiše zgradili v predmestjih in ob mestnih vpadnicah. Hiša je manjša, z manj okrasja kakor vila, ima nekatere stavbne člene, ki jih pri kmečki hiši ne zasledimo (vetrolov, manjši napušč, brez strešnih lin, izkoriščena podstreha, frčade). Tloris je pravokoten, pogost je izzidek, v katerem je stopnišče v zgornjo etažo, streha je strma dvokapnica, prekrita z opečno kritino, hiša je pritlična ali enoetažna. Postavljena je na rob parcele, da je ostalo več prostora za vrt in ohišnico. Fasada ob cesti ima več stavbnega okrasja, kakor tista, ki je obrnjena na dvoriščno stran. Najpogostejše je stavbno okrasje v ometu in lesu. Bistvena pa je podobnost z avtohtono kmečko hišo, ki se kaže v tlorisu, volumnu in naklonu strehe. Zasledimo lahko tudi oznake predmestna hiša (Ferlež 2009), delavska hiša, delavsko kmečka hiša, kar je sicer točno, vendar te oznake ne opisujejo oblikovnih, temveč socialne značilnosti hiše.

Slika 2: Modificirana kmečka hiša

Mestna enostanovanjska hiša je tip, ki se je pojavil v začetku 20. stoletja in se v 20-tih in 30-tih letih močno razširil v vseh slovenskih mestih. Tak tip hiše je bilo bivališče meščanov, ki niso bili dovolj premožni za vilo in bolj premožni da bi živeli v modificirani kmečki hiši. Posebnosti, zaradi katerih je opredeljena kot tip so: običajno kvadraten tloris, dvokapna ali štirikapna strma streha, ki prekriva dve etaži stavbe, vhod v hišo poudarja vetrolov, majhno stopnišče ali okrasje v ometu. Fasadne odprtine so pokončne in simetrično razporejene. Pogosto se pojavlja ali balkon (v zgornji etaži) ali terasa v spodnji. Odvisno od socialnega položaja lastnika, spominjajo nekatere na poenostavljeno varianto vile, vendar ima manj stavbnega okrasja in manjši volumen, druge pa na modificirano avtohtono hišo, vendar imata

videz in zasnova manj skupnega s kmečko hišo – stavbno okrasje je minimalno, ali ga sploh ni. Ta tip se je ohranil do 60-tih let, ko ga nadomestila nova mestna hiša.

Slika 3: Mestna enostanovanjska hiša

Nova mestna enostanovanjska hiša se je pojavila v 60-tih letih. Sprva so jo imenovali »enodružinska hiša«, kasneje, ko se je razširila na podeželje, so se pojavila še imena z negativnim prizvokom – kocka, transformator, tipska hiša. Naziv »nova mestna enostanovanjska hiša« ponazarja začetek novega obdobja v gradbenem razvoju mest in podeželja. Beseda »mestna« kaže krajevni izvor; na podeželje pa se je razširila z mestnim načinom življenja. Univerzalnost in razširjenost tega tipa utemeljujeta naziv *nova* hiša, saj se je v razmeroma kratkem času razširila tako na podeželju, kot v mestih. Od mestne enostanovanjske hiše se razlikuje predvsem po nižjem naklonu strehe in novih stavbnih členih, kot je na primer terasa, garaža, stavbno okrasje, beton kot gradbeni material.

Ker spremlja ta tip hiše veliko (negativnih) vrednostnih ocen, je potrebno osvetliti njen nastanek. Po letu 1945, ko se je pričela intenzivna stanovanjska gradnja, so večino potreb zadostila tako imenovana družbena stanovanja v blokih, manjši del pa enodružinske stanovanjske hiše. Hiše, ki so nastajale okoli leta 1950 so bile modificirane avtohtone hiše in mestne hiše, kakršne so se gradile v prvi polovici 20. stoletja. Med leti 1950 in 1960 pa se je pojavila hiša, namenjena prebivalcem mest in obmestnih naselij. O tem lahko sklepamo tudi na podlagi prvih poimenovanj tovrstne hiše - Saša Sedlar jo imenuje »enodružinska stanovanjska hiša mestnega tipa« (Sedlar 1974, 54). Tip hiše se je hitro razširil tudi na podeželje; po eni strani zaradi majhne ponudbe projektov enodružinskih stanovanjskih hiš, po drugi strani zaradi širjenja urbanega načina življenja. Vzroke je nazorno opisal Ljubo Lah, zato jih na kratko povzemamo: takratni (op.p.) normativi za gradnjo objektov niso bili prilagojeni posegom v obstoječo gradbeno strukturo, temveč gradnjo novega; povzdigovanje industrializacije je pomenilo zapostavljanje vsega, kar je imelo agrarno poreklo; uveljavitev tipskih načrtovalskih rešitev; spreminjanje socialnega statusa prebivalcev podeželja iz kmeta v polkmeta in delavca (uslužbenca), je spremljalo spreminjanje odnosa do vrednot preteklosti (Lah, 1994, 128). Projektantske organizacije so pripravile vrsto projektov novih enostanovanjskih hiš, ki so bili univerzalni v zasnovi, uporabni v vsakemu okolju in za vse socialne kategorije prebivalcev, najbolj razvpit je bil katalog Naš stan (Katalog, 1988). Od tod ime »tipska hiša«, ki je postal termin in sinonim za novo hišo. Uporablja ga Moškon (Moškon 1992, 127), Gabrijelčič in Fikfak govorita o »sodobni enodružinski tipski hiši« (Gabrijelčič, Fikfak 2002, 96, 105).

Oblikovne značilnosti nove enostanovanjske mestne hiše so:

- Kvadratni tloris. Pri kasnejših izvedbah se je pojavil tudi pravokotni tloris, še posebej po tem, ko se je razširilo dograjevanje s prizidki in prezidavami.
- Hiša je eno ali dvoetažna. Pritličje je pogosto dvignjeno nad teren, kar pomeni, da je veliko takšnih stanovanjskih objektov še podkletenih.
- Streha je dvokapna, z nizkim naklonom (25 do 30°), pogosto prekrita s svetlo valovito kritino.
- Hiša ima balkon, vetrolov, pogosto tudi odprto teraso, velika kvadratna okna in različno oblikovane štiri fasade.

- Sprva so bile pogoste poslikave na steni, kasneje okrasje v lesu, pa tudi v dekorativne namene uporabljena keramika, brušen teraco in kovinske ograje

Tip nove mestne hiše je (bil) zelo razširjen, zato je nastalo veliko različic. Najbolj razširjena je različica s pravokotnim tlorisom, visoko pritlična različica, različica s strmjšo streho, z lomljeno streho, vrstna hiša. Zelo veliko hiš pa je prezidanih in dozidanih, tako da izvorni tloris skoraj ni več prepoznaven.

Slika 4: Nova mestna hiša

Moderna mestna enostanovanjska hiša se je pojavila konec 90-tih let. Najbolj jo določata geometričnost in asimetričnost oblike. Tloris hiše je pogosto sestavljen iz več pravokotnikov, ki so postavljeni prečno na osnovnega ali v zamiku kot podaljšek osnovnega. Tudi volumen hiše pogosto tvori več kubusov, ki so »naloženi« eden na drugega ali eden ob drugem. Posledica tega je razgiban - razčlenjen tloris, zamiki in izzidki so pomemben oblikovni element hiše in fasade. Druga lastnost moderne hiše je asimetričnost. Vsaka stranica hiše je drugačna, saj je eno od načel sodobnega oblikovanja umestitev hiše v prostor tako, da so v čim večji meri izrabljeni potenciali lokacije (npr. osončenje, lepi pogledi, stik z okolico) ter zmanjšani in nevtralizirani negativni vplivi iz okolice (npr. hrup, osovni deli terena, bližina sosednjega objekta). Tudi fasadne odprtine so razporejene asimetrično, čeprav v harmoničnem odnosu do celotne fasadne ploskve in objekta. Poleg tega da je asimetričnost način oblikovanja objekta, je tudi posledica načina gradnje. Za moderne hiše je značilen modularni sistem, saj tipizirani elementi omogočajo različne kombinacije in prilagoditve potrebam in željam kupcev. Fasadne odprtine so različnih oblik, od pokončnih, kvadratnih, do ležečih in ovalnih. Poseben vidik asimetričnosti je ustvarjen tudi z uporabljenimi materiali. Najpogostejša sta opeka in beton, pojavljajo se še les, steklo in kovina. Naslednja značilnosti je ravna, enokapna ali ukrivljena streha, dvokapnica je uporabljena redkeje. Zaradi ravne strehe je vtis kubusa še močnejši, kontrast z okolico večji. Moderna hiša je umeščena v prostor tako, da je okolica v čim večji meri izrabljena za ugodje stanovalca. »Podaljški stanovanj (terase, atrij, balkon), povezujejo notranji prostor z okolico. Narava se zlije v notranjost moderne montažne hiše; vizualno širjenje notranjega prostora«, opisuje proizvajalec moderno urbano hišo (internet1). Hiša ni položena v prostor na način, da bi se oblika objekta »zlila« z okolico. To nikakor ne pomeni, da oblika moderne hiše ni v harmoničnem razmerju do okolice, le razmerje je drugačno od običajno pojmovane skladnosti. V literaturi zasledimo tudi ime »urbana hiša« (Gabrijelčič, Fikfak 2002, 105),

Slika 5: Moderna hiša

Modernizirana kmečka hiša je tip, ki se je pojavil konec 80-tih in v 90-tih letih. Menimo, da je nastal kot reakcija na vse bolj očitno vizualno degradacijo kulturne pokrajine in naselij, čemur je v veliki meri botrovala prav oblika nove mestne hiše. V tem času se je razširilo zavedanje o avtohtonem stavbarstvu kot merilu za oblikovanje novogradenj. Peter Fister je o tem zapisal: »... danes pa so merila (za oblikovanje objektov, op. V.D.) objektivno določljiva le s kategorijami identitete prostora, z merili dediščine in z vrednostmi ekološko osveščenega človekovega bivanja.« (Fister 1993, 465). Zapis se sicer nanaša na črne gradnje, vendar ga lahko posplošimo na vse objekte, katerih podoba je v bolečem nasprotju z avtohtonim stavbarstvom. Podobno kritične ocene o neprimerni obliki stanovanjskih objektov na podeželju in pozive k drugačnemu oblikovanju lahko zasledimo pri mnogih načrtovalcih prostora. Učinki kritičnega odnosa do vse večje vizualne degradacije naselij in pokrajine so se odrazili v novogradnjah, katerih oblika bolj povzema značilnosti avtohtonega stavbarstva.

Stanovanjske hiše, nastale v 90-tih letih so po obliki podobne avtohtonim kmečkim hišam. Ne sicer vsem tipom, ki se na Slovenskem pojavljajo, osnovnim pa zagotovo. Že ime kaže na ta »ontološki izvor«, s podobno oznako sta takšno hišo označila tudi Gabrijelčič in Fikfak, imenujeta jo »nova ruralna hiša« (Gabrijelčič, Fikfak 2002, 105). Tloris ni več kvadraten, temveč pravokoten, tudi zalomljen ali v obliki črke L (kakršen je tloris panonske hiše). Druga pomembna lastnost je naklon strehe. Stanovanjske hiše, ki so na podeželju nastajale v 60 in 70-tih letih so imele praviloma nizek naklon strehe, med 30 in 35°, avtohtone hiše pa med 40 in 45° (razen primorske). Ne le večji naklon, tudi širši napušč, opečna kritina, čopi na slemenu, frčade, vse to so značilnosti modernizirane avtohtone hiše, ki jih pri novi mestni hiši ni. Pomembna lastnost je višina objekta, saj praviloma ne presega pritličja, podstreha pa je preurejena v mansardo. Hiša je ponovno povezana z okolico, pritličje je odprto v naravo. Zaznavni so tudi avtohtoni dekorativni stavbni členi, predvsem okrasje v lesu in kamnu. Seveda je, tako kot pri vseh objektih, zaznati velik razpon med enostavnim in bolj domišljenim oblikovanjem, kar ustvarja pomembno razliko v videzu hiše. Zato vsi primeri tega tipa niso zadovoljiv približek kmečke hiše, zagotovo pa je zaznavna smer približevanja avtohtonemu stavbarstvu.

Slika 6: Modernizirana avtohtona hiša

Bunglav je tip stanovanjske hiše, za katerega je značilna ena etaža (pritličje), včasih z urejeno podstreho ter velika streha, ki pokriva pravokoten, kvadraten ali v L sestavljen tloris objekta. Fasadne odprtine so asimetrično razporejene, okna so velika, lahko so pokončna, kvadratna, ovalna, postavljena v vogal objekta. Ta tip se je pojavil v 90-tih letih, v zadnjem desetletju pa je postal bolj razširjen. Značilen za bungalov je atrij, iz dveh strani obzidana zelena površina, ki je spremenjena v teraso ali v letni bivalni prostor na prostem. Posebnosti so tudi v zasnovi notranjosti: že v moderni mestni hiši in v modernizirani kmečki hiši obstaja velik bivalni prostor, ki ga tvorita kuhinja, jedilnica in dnevna soba. Ta je praviloma povezan z atrijem v obliki steklene stene ali širokih vrat, kar omogoča večji stik z naravo oziroma okolico objekta.

Slika 7: Bunglav

Moderna vila. V 90-tih letih se je v Sloveniji pojavila hiša, ki po velikosti in položaju (lokaciji) spominja na meščanske vile iz začetka 20. stoletja. Hiša ima enovit pravokoten tloris, je pritlična, pogosto je izkoriščena mansarda, streha je strma štirikapnica. Zaradi širokega napušča je streha velika, kar hišo naredi večjo. Pogosto del strehe prekriva teraso ali letno kuhinjo. Okna so velika, pokončna in asimetrično razporejena po vseh stenah. Na hiši je malo dekorativnih stavbnih členov, ti odražajo značilnosti pokrajine; v primorski pokrajini so iz kamna, v panonski iz ometa, v alpski iz lesa. Pritličje je zasnovano in oblikovano tako, da daje vtis povezanosti z okolico, ki je običajno urejena kot okrasni vrt. Zaradi členjene strehe (štirikapnice), razgibane fasade ter moderne podobe jo imenujemo moderna vila. V mogočnejši različici je tloris sestavljen, tako da je vzpostavljen atrij. Od modernizirane avtohtone hiše se razlikuje po tem, da v obliki hiše ni mogoče prepoznati stavbnih členov avtohtone, kmečke hiše, od vile pa po sodobnejšem oblikovanju, dekorativnih elementih in gradbenem slogu. Bistvena je še ena lastnost, to je velikost zemljišča. Hišo obdaja velika zelena površina, deloma spremenjena v okrasni vrt ali parkovno ureditev. Zemljišče je običajno odmaknjeno od drugih stanovanjskih objektov, s čemer je zagotovljena kar največja stopnja zasebnosti stanovalcev.

Slika 8: Moderna vila